

Видання здійснено за сприяння

Акціонерного банку «Брокбізнесбанк»

**Акціонерно-комерційного банку соціального розвитку
«Укрсоцбанк»**

**Акціонерного комерційного промислово-інвестиційного банку
(закрите акціонерне товариство)**

Акціонерного комерційного інноваційного банку «УкрСиббанк»

Відкритого акціонерного товариства комерційний банк «Надра»

Закритого акціонерного товариства комерційний банк «Приватбанк»

Подяка

Національній бібліотеці ім. В.І.Вернадського

Державному архіву Київської області

за надану допомогу у підборі документів та матеріалів

Алла Кравченко
Сергій Батурин

**УКРАЇНСЬКІ
НЕВІЛЬНИКИ
ТРЕТЬОГО РЕЙХУ**
*UKRAINISCHE
OPFER
DES DRITTEN REICHES*

минуле і сучасність
vergangenheit und gegenwart

Публіцистична хроніка

ББК 84.4 УКР-6
К-77

Алла Кравченко
Сергій Батурич
УКРАЇНСЬКІ НЕВІЛЬНИКИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ
(минуле і сучасність)
Публіцистична хроніка

Публіцистична оповідь письменника Сергія Батурина та історика Алли Кравченко присвячена жертвам нацистських переслідувань.

У книзі простежується безпрецедентна за масштабами злочинна діяльність нацистів зі створення системи таборів, з організації масової депортації мешканців України на примусові роботи за межі Батьківщини, витоки та способи дискримінації, яким піддавались примусові «працівники зі Сходу», умови їх життя та праці у Німеччині, а також долі після повернення на Батьківщину.

Книга розповідає про сучасні українські громадські організації жертв нацизму, про виплатну та гуманітарну діяльність Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті міністрів України — організації, яка опікується в Україні колишніми невольниками Третього рейху.

ПЕРЕДМОВА

Німеччина платить жертвам нацизму з колишнього СРСР. Платить уже вдруге. Спочатку, у 90-х, вона просто перерахувала кошти (загальною сумою в один мільярд німецьких марок) трьом державам: Росії, Україні та Білорусії — на всіх, хто мешкав на теренах колишнього СРСР.

А у 2000 році Німеччина заснувала спеціальний Федеральний фонд, на рахунки якого було покладено вже вдесятеро більшу суму: половину суми вніс уряд Німеччини, решту — німецькі підприємства, які використовували примусову працю. Назвали цей фонд — «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

Суми коштів, виділених кожній країні, коло правочинних претендентів, порядок виплат, граничні суми, що можуть бути виплачені різним категоріям жертв нацизму, форми та методи співпраці з партнерськими організаціями, процедури успадкування та оскарження — усі питання, що стосуються виплат, регулюються та регламентуються спеціальним німецьким законом «Про створення фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який набув чинності 12.08.2000 року й підлягає юрисдикції ФРН.

Нарешті, через десятиліття після закінчення в Європі Другої світової війни, колишні невільники Третього рейху отримують кошти — за спалюжену юність, за насильницький вивіз під дулами автоматів, за товарні вагони, якими везли їх до далекої чужої Німеччини, за тяжку непосильну працю без зарплатні, відпусток та вихідних...

Їм платять — за бараки, обнесені парканом із колючого дроту, за презирливе ставлення, за приниз-

ливе тавро — нашивку «OST» («Ostarbeiter» — працівник зі Сходу), за змарноване здоров'я, за рідку юшку із брукви, звичну в тодішньому їхньому раціоні, за дерев'яне взуття — так звані «гольцшуги».

Німеччина платить, тому що «... визнає свою політичну й моральну відповідальність перед жертвами націонал-соціалізму»*: в'язнями концтаборів та гетто, інших місць примусового утримування, в'язниць гестапо та СД, перед жертвами псевдонаукових медичних експериментів та примусовими працівниками...

Однак, ані в згаданому законі, ані в будь-якому іншому документі, ніколи німецька сторона не вживає слова — КОМПЕНСАЦІЯ.

Тому що людські страждання «... не можна компенсувати... фінансовими виплатами».

І як можна компенсувати третині колишніх українських примусових працівниць — ніколи не створені родини, а майже половині — непізнане материнство?

І яке може бути відшкодування за допити й підозри після звільнення, за зневагу, а то й відверте цькування після повернення на Батьківщину, за неотриману освіту та незроблену кар'єру — за долю, що не відбулася?

А ще ж були регулярні виклики до «компетентних органів», «нечисті» анкети у відділах кадрів... А офіційна влада більше сорока років робила вигляд, що у величезному Радянському Союзі, частиною якого була Україна, й проблеми такої не існує.

Ідеться ж бо не про «категорію громадян» чи «коло осіб» — про ціле покоління народу України: тих, кого Батьківщина не спромоглася захистити, кого вивезли майже дітьми в теплушках та телячих вагонах, чию гідність принизили породженим гітлерівською расовою маячнею словом — «недолюдина», про тих, хто був примушений нацистською машиною насильства працювати проти своєї країни.

А потім свої, визволителі, на яких вони так довго чекали, заподіяли їм страшну образу, звинувативши в праці на ворога.

Проїшло вже шістьдесят років. Точніше, цілих шістьдесят.

Скільки невільників із числа цивільного населення вивезла тоді Німеччина з України, порахувати за ці роки з точністю до людини так і не вдалося. Так, за даними НДК СРСР** загальна кількість остарбайтерів з України становила 2 023 112 осіб, уповноважений Ради Міністрів СРСР у

* Закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

** Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР.

справах репатріації у «Звіті з виконання рішень Уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» від 1946 р. зазначає, щоправда, із застереженням «за далеко неповними обліковими даними», — 2 102 234 людини, сучасні дослідники з урахуванням Криму та Закарпаття наводять цифру — 2,4 млн. осіб, а деякі — близько 3 млн.

Не існує також і детального поіменного реєстру усіх, хто повернувся: одні проходили фільтраційні перевірки у спеціальних таборах, інших одразу після звільнення призвали до лав Червоної Армії і вони встигли повоювати... Той-таки уповноважений Ради Міністрів СРСР у справах репатріації у згаданому «Звіті..» зазначає, що із загального числа репатрійованих прибуло до УРСР — 1 114 132 осіб, з них чоловіків — 397 652 осіб, жінок — 589 398 осіб, дітей до 16 років — 127 082 осіб.

Неважко підрахувати, що кількість вивезених не збігається з кількістю тих, що повернулися, практично на *мільйон людей!*

Скільки з того мільйона не враховані вповноваженим Ради Міністрів СРСР, оскільки були в лавах війська і не поверталися на Батьківщину в загальному потоці репатріантів, скільки загинуло від непосильної каторжної праці й поховано в чужій землі?

Скільки з димом крематоріїв злетіло в чуже небо та попелом і золою лягло на вдобрювання чужих полів?

Точного ліку брак, остаточної відповіді немає.

Українським невільникам Третього рейху: тим, хто загинув на чужині, і кому вдалося вижити; хто повернувся на Україну, та хто не наважився; тим, хто й тепер серед нас, і тим, кого вже після війни забрала смерть — присвячуємо ми цю книгу.

Алла Кравченко
Сергій Батурич

РОЗДІЛ 1

Від «надлюдини» до нелюдських злочинів

Війна потребує ресурсів. Фінансових, енергетичних, сировинних. І до того ще й людських. Мільйони чоловіків ідуть воювати — оголюються мільйони робочих місць.

Радянський Союз почав вирішувати цю проблему ще перед війною, посадивши на трактори за допомогою руху «Сто тисяч подруг — на трактор», лицем якого була широко відома тоді Паша Ангеліна, тисячі й тисячі дівчат та молодих жінок і вивільнивши тим чоловічі руки для важелів танків та артилерійських тягачів.

Америка після мобілізації чоловіків до війська поставила до верстатів мільйони жінок.

Удатися в Німеччині до таких нетрадиційних та й непопулярних кроків Адольф Гітлер не забажав. По-перше, це суперечило ідеологічним гаслам, поширюваним нацистами, про німкеню — ідеальну матір, дружину та господиню. По-друге, до його послуг був недавній наочний досвід Першої світової війни.

Тоді, чи не вперше в новітній історії, дві третини із двох мільйонів військовополонених, захоплених Німеччиною, були примушені до праці в господарстві Німеччини, переважно сільському.

Нацисти, прийшовши до влади у 1933р., не тільки погодились із цим протиправним «ноу-хау» кайзерівської Німеччини, але і зробили усе можливе, щоб перед подальшим застосуванням виправдати його і «обґрунтувати» своє виключне право на нього.

Треба сказати, що паростки ідеї переваги власної нації над іншими та власної більшої вартості сходили на німецькому ґрунті досить давно.

Ще в середині XIX століття європейські расисти, не задовольнившись теоріями щодо переваги білої раси над кольоровими, перенесли свою методологію на власне білу расу. Так створився «арійський міф», породивши, у свою чергу, ще кілька міфів: тевтонський, кельтський, англо-саксонський.

З точки зору расистів, «арієць» є ідеалом інтелекту, фізичної краси, здоров'я та шляхетності. «Арійці» створюють прогрес історії, а «неарійці» його руйнують.

Видана в 1996 р. у Москві «Енциклопедія Третього рейху» зазначає, що расизм у Німеччині спирався на вдобрений ґрунт, оскільки ототожнювався з націоналізмом.

Німецькі романтики початку XIX століття, наголошуючи на невизначеності, таємничості, емоційності та образності — як протилежності безпристрасності, — здійснили глибокий вплив на німецьку інтелігенцію. Вони різко розходилися з філософами епохи Просвітництва, які розглядали розум як точку опори. Німці вважали, стверджують автори енциклопедії, що кожен народ має специфічний власний геній (дух), який, хоч і закарбований у далекому минулому, кінець кінцем повинний виявитись у національному дусі (Volksgeist).

Малося на увазі, що Volksgeist є беззаперечною надсилою й має власний духовний всесвіт, зовнішня форма якого виявилася в специфічній національній культурі.

Подібний тип ірраціоналізму, що посів важливе місце в германському розумі, надав сенсу таким невизначеним концепціям, як учення про походження. Двоє ідеологів — не німців зробили вагомий внесок у подібне мислення: француз Артур де Гобіно та англієць Х'юстон Стюарт Чемберлен. Певний, чималий, вплив на поширення такого штибу расизму зробив німецький композитор Ріхард Вагнер, який вважав, що героїчний германський дух був занесений разом із нордичною кров'ю.

Германські расисти стверджували, що нордична раса є найкращою арійською расою. З цього випливало, що нижчі культури не можуть панувати над закріпленою на біологічному рівні сполукою нордичного розуму, духу й тіла.

На цьому, добре вгноєному, ґрунті рясно виростала ксенофобія. Як не згадати молодіжну націоналістичну аграрну організацію — лігу артаманів, створену у Німеччині невдовзі після Першої світової війни (1923 р.), одним з керівників якої був Генріх Гімлер! Ненавидячи слов'ян, артамани

вимагали виселення з Німеччини всіх поляків. Показово, що в 1934 р. ліга припинила своє існування, а її члени розчинилися в нацистському русі.

Надзвичайно укорінився в міжвоєнній Німеччині антисемітизм. Ще в другій половині XIX століття це явище було поширене серед християнсько-соціальних партій, а в 1882 р. у Дрездені відбувся перший міжнародний антисемітський конгрес. Ситуація загострилася після виникнення наприкінці позаминулого століття сіонізму та публікації на початку XX століття «Протоколів сіонських мудреців».

У Німеччині, пониженій поразкою в Першій світовій війні, зараженій забобонами про переваги «нордичної раси», ксенофобією та антисемітизмом, із самого початку прихильно сприйняли расову доктрину Адольфа Гітлера, викладену в його книзі «Майн кампф»*.

Першу частину «Майн кампф» Гітлер написав, перебуваючи в ув'язненні у в'язниці м. Ландсберг за спробу державного перевороту 1923 року (т.з. «Півний путч»). Друга частина була написана у 1925–1927 рр., уже після його звільнення та відтворення нацистської партії.

У книзі пропагувалася філософія, яку майбутній фюрер пропонував Німеччині, а також викладався проект програми перетворень у самій Німеччині.

Гітлер стверджував, що нації є суб'єктом боротьби за існування, яка точиться постійно. Мораль — дурниця, перевага в силі. Моральній перевазі німців загрожують євреї, марксистки, більшовики та ліберали. Тільки за допомогою диктатури, що спирається на підтримку народу, Німеччина зможе, перемігши «внутрішніх ворогів», знову стати великою й відвоювати життєвий простір у зовнішніх ворогів. Новий нацистський рух повинен закласти стратегічні підвалини для майбутнього світового панування.

Німці, писав Гітлер, повинні збагнути вищість арійської раси та берегти расову чистоту. Їхній обов'язок полягає в збільшенні чисельності нації для виконання свого призначення — установа світового

Книга Адольфа Гітлера
«Майн Кампф»,
сучасне видання
(видавництво «Світовид»,
Харків, 2003р.)

* «Моя боротьба».

панування. Необхідно знов накопичити сили. Національність і раса полягають у крові, а не мові. Змішування крові в Германській державі можна зупинити, лише видаливши з неї неповноцінне.

Гітлер поділив усе людство на три категорії: творці цивілізації (Kulturbegründer), носії цивілізації (Kulturtriger) та руйнівники цивілізації (Kulturzerstrirer).

До першої групи він відносив арійську расу, тобто, германську та північноамериканську цивілізації як такі, що мають першорядне значення. Поступове поширення світом арійської цивілізації призвело до створення другої категорії — «носіїв цивілізації», до якої Гітлер відніс основні народи Азії. Тільки зовні, на його думку, японці та інші носії цивілізації залишаються азіатами, за внутрішньою суттю вони — арійці. До категорії руйнівників цивілізації Гітлер відніс євреїв.

Гітлер несамовито паплюжив усіх супротивників своїх поглядів, заявляючи, буцімто історія підтвердила, що кожного разу, коли «арійська кров» змішувалася з кров'ю неповноцінних народів, приходив кінець расі — носієві культури та цивілізації. Тому німці повинні зберегти чистоту крові й уникнути виродження германської раси. Тому, робив висновок Гітлер, німці повинні згуртуватися для боротьби з євреями.

Отож, пересічному німцеві: ковбаснику, пекарю, робітнику, крамарю, селянину, броварю — підсовувався простий доступний висновок: ти — людина найліпшого сорту навіть серед вищої раси. Ти — нордичний арієць, носій тевтонського духу. Ти — єдиний творець історії, цивілізації й культури. Тобі не вистачає життєвого простору, а благодатні землі не знати з якої причини заселили неповноцінні народи, що не належать до найвищої раси.

Цей простір у них необхідно відібрати, а самі ці народи — винищити повністю або частково, а тих, що залишаться, — примусити працювати на тебе.

Дуже швидко «Майн кампф» набула величезної популярності, була перекладена на 11 мов, а в 1932 р. її загальний наклад становив 5,2 мільйони примірників.

На виборах до рейхстагу в липні 1932 р. нацистська партія (Націонал-соціалістська робітничка партія Німеччини*) завоювала 230 депутатських місць, а 30 січня 1933 р. президент Німеччини Пауль фон Гінденбург призначив Гітлера канцлером держави.

* National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei.

У ніч на 27 лютого 1933 р. запалав будинок рейхстагу, а 5 березня того ж року на виборах до рейхстагу нацисти набрали 17 277 200 голосів, що становило 44% від загального числа виборців. За підтримки націоналістів Гітлер отримав 52 % місць у парламенті — більшість.

Уже 24 березня 1933 р. рейхстаг прийняв надзвичайний закон про захист народу та рейху, яким відмінив свої ж (!) законодавчі права та передав їх урядові на чотири роки.

За кілька місяців усі партії, крім НСДАП, було розпущено, а все населення було залучено до різноманітних нацистських спілок та організацій.

30 липня 1933 р. набув сили «Арійський параграф», що діяв фактично з квітня, який визначав расову приналежність мешканців Німеччини.

За даним пунктом євреям заборонялося займатися будь-якою творчою діяльністю. Ця обставина змусила багатьох євреїв покинути Німеччину.

Расові погляди Гітлера повною мірою втілилися у Нюрнберзьких законах про громадянство та расу від 1935р., якими надавалося громадянство «усім носіям германської або схожої крові», особи ж, яких вважали представниками «єврейської раси», громадянства позбавлялися. Статеві стосунки та шлюби між німцями та євреями викликали різко негативне ставлення з боку нацистської влади.

Молода пара, яку виставлено для публічного знущання. На жінці табличка: «Я – найбільша свиня і сплю тільки з євреями», на чоловікові: «Молодий єврей, я приймаю у мой спальні тільки німецьких дівчат».

(За матеріалами книги «La déportation», Paris, 1985, стор. 35)

Після приходу Гітлера до влади військово виробництво в Німеччині почало швидко зростати. У 1934 р. Німеччина потроїла чисельність своїх збройних сил — рейхсверу, установлену Версальською угодою 1919 р. у межах 100 000 осіб, 16 березня 1935 р. взагалі анулювала військові статті Версальського миру, запровадивши загальну військову повинність і розпочавши формування на базі рейхсверу багатомільйонного вермахту.

Приєднавши в 1938 р. до Рейху Австрію, збільшивши територію на 17%, населення на

10%, вермахт — на шість дивізій, Гітлер ввів у землі Остмарк (так віднині мала зватися Австрія) трудову повинність і примусово вивіз до Німеччини 100 000 австрійських робітників. Із Судетської області, приєднаної за Мюнхенською угодою, більше відомою як «Мюнхенська змова», — ще 100 000 осіб

Вермахт, постійно зростаючи, вимагав озброєнь, техніки, боєприпасів, паливно-мастильних матеріалів, обмундирування та провіанту. Німецька промисловість та сільське господарство без чоловіків, що пішли на військову службу, не встигали виконувати військові замовлення.

Військова поразка Польщі та її окупація у вересні 1939 р. дозволила нацистській Німеччині збільшити приплив примусової робочої сили: переважну більшість польських військовополонених у 1940 р. було переведено в статус цивільних осіб, примушено до праці й піддано дискримінації.

На третій день війни в Польщі було створено «арбайтсамти» — трудові державні установи.

Енциклопедичний довідник «Гітлерівські табори на польських землях 1939–1945» подає загальну цифру — 2 841 500 поляків з числа цивільних осіб та колишніх військовополонених використовувалися Третім рейхом на примусових роботах*.

Перед нападом на СРСР у нацистській Німеччині уже склалася розгалужена система таборів та інших місць примусового утримування. Табори різних типів підпорядковувалися різним відомствам та установам, діяли за різними правилами та слугували різним цілям.

Спробуємо розібратись у цій системі.

Найжахливішим знаряддям Третього рейху, призначеним для ізоляції непокірних та примусу їх до рабської праці, стали **концтабори**.

Перші концтабори були створені майже одразу після приходу нацистів до влади.

Закон від 28 лютого 1933 р., прийнятий на другий день після пожежі будівлі рейхстагу, призупиняв дію статей чинної конституції й передбачав превентивне ув'язнення для інакомислячих. Нацисти до таких віднесли: комуністів, соціал-демократів, монархістів, деяких журналістів та адвокатів, а також євреїв...

Перший концтабір був утворений 22 березня 1933 р. у м. Дахау за наказом колишнього артамана Г. Гімmlера.

* «Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945» (Warszawa, 1979), стор. 11.

У 1933–1937 рр. у Третньому рейху відпрацьовувалась модель концтабору, його внутрішньої організації, службові обов'язки гарнізонів СС, режим утримання в'язнів тощо.

З 1936 р. по 1939 р. з'явилися концтабори Заксенхаузен (1936 р.), Папенбург (1936 р.), Бухенвальд (1937 р.), Маутхаузен (1938 р.), Флоссенбург (1938 р.), Нойенгамме (1938 р.), а також жіночий табір Равенсбрюк (1939 р.).

За період з 1933 р. по 1939 р. через концтабори пройшло, за різними даними, від 165 000 до 200 000 осіб. Передусім, це були мешканці Третього рейху, Австрії та Чехословаччини — комуністи, соціал-демократи, антифашисти та євреї. Багатьох із них у концтаборах було закатовано.

Після початку Другої світової війни та окупації Німеччиною Польщі на окупованих польських землях з'явилися концтабори у містах Освенцім (німецька назва — Аушвіц), Люблін (відомий також під назвою Майданек), Рогозниця (Гросс-Розен), Штуттові (Штуттхоф).

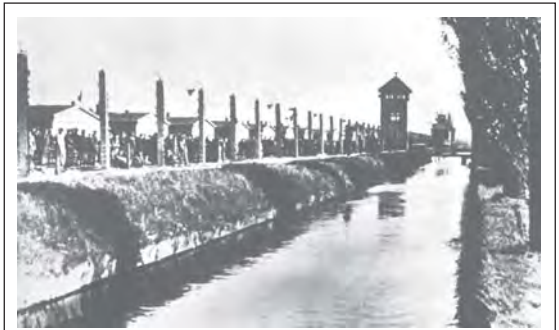
У цей час відбувається зміна функціонального призначення концтаборів: з місць ізоляції опозиції вони перетворюються на інструмент терору, рабської праці та масового знищення людей.

Також концтабори підпорядковувалися Головному господарчо-адміністративному управлінню СС, до якого у 1942 р. увійшла Інспекція концтаборів як *Amtsgruppe D — Konzentrationslager*.

Примусову працю в'язнів концтаборів широко використовували відомі німецькі підприємства: «ІГ Фарбеніндустрі», «Сіменс», «Герман Геринг верке», «Ігметал», «Фольксваген», «Хехст», «БМВ» та інші*.

Німецькі підприємства, що використовували рабську працю в'язнів концтаборів, сплачували СС кошти за працівників: 6 марок за 11-годинну зміну фахівців, 4 марки — за допоміжних робітників**, що приносило концернам та підприємствам СС величезні прибутки.

Концтабори обносилися по периметру огорожами з колючого

Концтабір Дахау
(За матеріалами книги «La déportation», Paris, 1985, стор. 158).

* Концерн «Фольксваген» створив навіть ціле місто KDF (Kraft durch Freude — «Сила у радості»), у якому на підпорядкованих концернові підприємствах активно використовував рабську і примусову працю.

** «Гітлерівські табори на польських землях 1939–1945», стор. 21.

дроту, на який подавалася висока напруга, забезпечувалися системою вогневих точок по периметру огорожі, а також охороною по зовнішньому периметру.

Охоронялися концтабори військами СС. Усі роботи виконувались на користь Головного господарчо-адміністративного управління СС. Головним таборам підпорядковувалися зовнішні табори та команди, які створювалися за межами концтабору у тих випадках, якщо місця праці в'язнів були віддалені від головного табору.

У перші повоєнні роки Міжнародною Службою Розшуку Червоного Хреста (Німеччина, м.Арользен) було проведено дослідження системи нацистських таборів, результатом якого стало видання «Catalogue of Camps and Prisons in Germany and German-Occupied Territories 1939–1945» (Arolsen, 1949-1951), і досі затребуване і корисне.

У 1965 році у ФРН був прийнятий Закон ФРН «Про компенсаційні виплати», у якому другий абзац параграфу 42 являє собою офіційний перелік усіх концтаборів (подальші доповнення до Закону були зроблені у 1977 та 1982 роках).

Загальне число концтаборів та їхніх зовнішніх команд, зазначених у переліку, — **1634**.

Для в'язнів концтаборів існував спеціальний одяг — смугаста біло-блакитна роба та спеціальне дерев'яне взуття — «гольцшуги».

Усі в'язні концтаборів були зобов'язані носити розпізнавальні позначки на одязі, у тому числі порядковий номер і кольоровий трикутник («вінкель») на лівій стороні грудей і правому коліні. Усі політичні ув'язнені носили трикутник червоного кольору, кримінальники — зелений,

«неблагонадійні» — чорний, гомосексуалісти — рожевий, цигани — коричневий.

Євреї носили крім класифікаційного трикутника ще й жовтий, які разом утворювали шестикутну «зірку Давида». Євреї, що порушив расові закони («расовий осквернитель»), повинні були носити чорну облямівку навколо зеленого або жовтого трикутника. Іноземці також мали свої розпізнавальні позначки (французи носили нашу літеру «F», поляки — «P»). Ув'язнені, що брали участь, або яких підозрювали у втечі, повинні були носити червоно-білу мішень на грудях і на спині.

В Аушвіці, починаючи з середини 1942 р., табірний номер татуювали на лівому передпліччі євреям, а з весни 1943 р. номери татуювалися всім в'язням, виключаючи «райхсдойче» — німців з Рейху. У дітей-немовлят номери нацистами татуювалися на стегні.

У концтаборі Аушвіц (Освенцім) не татуювали номерів тільки у 1944 році деяким категоріям в'язнів: у Біркенau з червня у відділках ВІс та ВІІ — жінкам, та у частині бараків відділку ВІе — чоловікам, а також в'язням-полякам, направленим до концтабору Освенцім у серпні–вересні 1944 р. з Варшави, де відбувалося повстання.

Військовополоненим, які потрапляли до Освенціму, п'ятизначні номери татуювали на грудях.

Мізерні раціони харчування та непосильна праця призводили до хвороб і виснаження людей. Тих, хто вже не міг працювати, знищували. З цією метою концтабори було оснащено газовими камерами та крематоріями для спалювання мерців.

У камерах в'язнів труїли спеціальною речовиною «циклон-Б», яка являла собою блакитні кристали гідрогену ціаніду. Через вентиляційні отвори «циклон-Б» засипався до камери, потім отвори герметично закупорювалися. Жертви помирили за нетривалий час від 3 до 15 хвилин, залежно від погоди.

В'язні концтабору у табірному одязі
(За матеріалами книги
«La déportation»,
Paris, 1985, стор.159)

«Циклон-Б» був запатентований як засіб для дезінфекції і вироблявся на заводах «ІГ Фарбеніндустрі».

У таборі Аушвіц (Освенцім) щоденно знищували до 12 тис. людей.

Колишній в'язень нацистських концтаборів, знаменитий письменник-антифашист Вадим Бойко, який і дотепер носить на лівому передпліччі освенцімське тавро — номер, у своїх широко відомих книжках «Слово після страти» та «І якщо на землі є пекло» виразно і яскраво показав долю в'язня у концтаборі Освенцім.

Наприкінці війни, у міру наближення до концтаборів лінії фронту, нацисти всіляко намагалися приховати свої злочини: документацію концтаборів знищити, в'язнів евакуювати до інших концтаборів углиб Німеччини (якщо це не вдавалося — їх «ліквідували»). Вадима Бойка наприкінці війни з Освенціму перевели до концтабору Маутхаузен, який був розташований в Австрії. Уже в наші часи письменник розповідав, що прибув він до Маутхаузена вкрай виснаженим і, якби не допомога товаришів по підпіллю — в'язнів із Західної Європи (на відміну від радянських в'язнів вони отримували через Червоний Хрест продовольчі посилки), то, скоріше за усе, до звільнення не дожив би.

За такою ж схемою відбувалися події і в Бухенвальді. В'язень цього концтабору Володимир Єлізарович Галяпа (табірний № 5424) у квітні 1945 р. занотовував свої враження до щоденника (оригінал документу зберігається у Меморіалі Великої Вітчизняної війни).

Наведемо деякі уривки з цього документу.

Таким був Володя Галяпа перед війною

5 квітня. *«Над табором протягом дня декілька раз літали американці. Положення незмінно напружене...»*

7 квітня. *«Оголосили вранці — евакуація нашого табору. Найстрашніше тільки прийде».*

8 квітня. *«13-30. Почалося. Увійшли есесівці до табору, і почалася «евакуація» за допомогою кийків та револьверів. Чутно зойки, шум, стрілянину. Коротка, але жахлива картина.*

Наш блок також вишикували, але мені вдалося крізь дірку, що я підготував заздалегідь, утекти на 45-й блок. О четвертій

годині все затихло. Деякі блоки повернулися, але наш – ні».
 «22-30. Уже лежав у ліжку, коли почалася тривога. Незабаром було чути сильне бомбардування на схід від нас».

9 квітня. «9-30. Тривога. Уже із самого ранку літають американські штурмовики. Чути сильні вибухи».

10 квітня. «День розпочався з прильоту англійців. ... О 10-00 викликали блокових до шрайбштуби* і оголосили їм, що об 11-00 буде загальна евакуація. Я приготувався.

Якщо минулого разу вдалося втекти, то цього разу відчуваю, що прийдеться йти. Це – найжахливіше, і, особливо, для голодної людини: йти у дорогу, відчуваючи, що це твій останній шлях.

Мимоволі подумки повертаєшся до рідних, матері, братів, дядька, сестер. Де вони? Де Володимир, з яким весь час були разом? Де мати? Чи жива? А також і всі інші?

Нецікаво помирати молодій людині, і особливо тій, що три роки просиділа у концтаборі, три роки промучилася, і ось, коли союзники на самому порозі, нас женуть у безвість...

13-45. Блоки військовополонених і деякі цивільні угнано. Нашого блока поки що не чіпають. Їсти ще також не давали нічого. По радіо оголосили: о 16-00 піде другий транспорт.

16-00. Дійсно, пішли ще декілька блоків.

... Лягаю спати у 40 блоці. Остання ніч у Бухенвальді, це знають усі. Більше у Бухенвальді ночувати на доведеться».

11 квітня. «О 12 годині здійняли тривогу – наближення противника. ...По радіо оголосили, щоб усі есесівці вийшли з табору. ...На північній стороні з веж зникли пости... Стрілянина лунає навкруги і всюди. ...З 50 блоку ...почали нести (йдеться про в'язнів – авт.) гвинтівки, набої, пістолети, гранати»**.

«18-00. Я сиджу на даху блока і дивлюся, як маси американських танків ідуть на схід. Декілька заїжджають до нашого табору».

* Канцелярія (нім.).

** Так почалося широковідоме Бухенвальдське повстання (авт).

День звільнення концтабору Бухенвальд — 11 квітня 1945 р. — автор щоденника називає своїм другим днем народження.

Найжахливішими були **табори знищення**, найвідомішими з яких стали Треблінка, Собібор, Хелмно, Бабин Яр. Їхня поява пов'язана з нацистськими методами вирішення «єврейського питання». Пам'ятаєте, що писав про євреїв Гітлер у книзі «Майн кампф», як він переслідував їх у перші роки свого правління?

Єврейське населення Німеччини поступово позбавлялося прав та виводилося з усіх сфер життя.

План вивезення усіх євреїв на Мадагаскар, вигаданий у 1940 р., не здійснився через військові невдачі Роммеля в Африці (Суецький канал залишався в руках англійців, іншої більш-менш безпечної дороги — повз Англію, навколо Африки — для німецьких транспортів просто не існувало), отже нацистська верхівка винайшла новий, ще більш жорстокий та цинічний метод вирішення «єврейського питання»: тотальне винищення.

У 1941–1942 рр. у Польщі було створено мережу осередків знищення, а 20 січня 1942 р. на Вандзейській нараді прийнятий план «остаточного вирішення єврейського питання». Втілити цей план було доручено Гімлеру та гестапо.

Євреїв з Польщі, Голландії, Чехословаччини звозили до таборів знищення і вбивали у газових камерах.

Ось як це відбувалося у Треблінці.

Щоденно від Варшави до Треблінки за особливим розкладом курсували потяги з в'язнями. Після прибуття до табору в'язні вивантажувалися з вагонів.

Через спеціальний барак, призначений для роздягання, жінки та діти проходили до газових камер (усього у таборі було 10 камер), після жінок та дітей до камер проходили чоловіки, залишаючи знятий одяг у призначених для сортування місцях. Мерців спочатку ховали у ровах, засипаючи тіла хлорним вапном і накриваючи тонким шаром землі, а з весни 1943 р. — обладнано поміст, на якому за допомогою деревини та легкозаймистих матеріалів палили тіла жертв, як щойно вбитих, так і раніше похованих. Усі роботи з поховання та спалювання тіл виконувались молодими сильними чоловіками, які вибиралися з числа новоприбулих в'язнів. Ті, хто більше не міг виконувати ці роботи, знищувалися разом з іншими.

З вересня 1943 р. по 4.11.1943р. в осередку знищення Треблінка будови та устаткування було демонтовано і частково вивезено, частково

знищено. Уся територія осередку виорана та засіяна; її охороняли двоє спеціальних вартових.

Частина в'язнів, які брали участь у роботах з ліквідації осередку знищення Треблінка, була розстріляна та спалена на купі хмизу, інші — вивезені для страти до осередку знищення у Собіборі.

Євреїв, що мешкали в Україні, нацисти із самого початку нікуди вивозити не збиралися.

У вересні 1941 року у Києві на околиці Сирець в урочищі Бабин Яр нацистами був створений табір знищення, у якому були страчені більше 100 000 людей: спочатку — практично усе єврейське населення міста (за неповними даними — більше 30 тис. осіб, дивом урятувалися одиниці), а потім — городяни інших національностей: українці, росіяни, білоруси; військовополонені — без огляду на національність.

Киян-євреїв окупанти зібрали до Бабиного Яру, буцімто для переселення в інші місця сталого мешкання, й — убили.

Подібне нацисти скоїли й у Харкові, де наказали усім євреям міста зібратись у бараках на околиці міста для переселення, після чого знищили їх у Дробицькому Яру. У Харкові були широко застосовані машини-душогубки, що вбивали людей вихлопними газами, які подавалися до герметичної кабіни, де перевозилися жертви.

Єврейське населення Житомира нацисти просто вивели за місто, наказали викопати рови на узліссі, убили, а тіла поскидали у рови.

«Модель масового вбивства у Житомирі, — пише д-р Борис Забарко у передмові до книги «Живими лишилися тільки ми», — потім здійснювалась у багатьох містечках, де був відносно високий відсоток єврейського населення. Так це відбувалося у Бердичеві, Вінниці, Кам'янці Черкаської області і багатьох — багатьох інших містах і населених пунктах України»*.

Як бачимо, на відміну від Європи, в Україні «надлюди» часто навіть не утруднювали себе створенням таборів та осередків знищення і вивезенням до них своїх жертв — просто масово вбивали людей на їхній малій батьківщині, там, де вони народилися і жили...

Виправно-трудова табора (Arbeitserziehungslager) спочатку існували як табори перевиховання працюю для осіб німецької національності, що звільнялися з концтаборів. Після 1939 р. практику звільнення

* «Живими лишилися тільки ми», К., 2000, стор. 16.

з концтаборів припинили; виправно-трудові табори перетворилися на місце ув'язнення громадян на визначений термін (до 56 діб) за ухилення від трудової повинності, втечу чи саботаж з подальшим направленням на попереднє місце роботи або до концтабору.

Виправно-трудові табори підпорядковувалися комендатурі СД та гестапо, характеризувалися особливо жорстоким режимом утримування в'язнів.

У довіднику «Das nationalsozialistische Lagersystem» (Frankfurt am Main, 1990)* наведено кількість відомих виправно-трудових таборів — 106. Крім того, в'язні-вихованці утримувались у концтаборах Освенцім, Бухенвальд, Гросс-Розен, Дахау та Штуттгоф.

Так, наприклад, у середині 1941 р. відділення поліції почали направляти до Освенціма в'язнів на перевиховання. Більшість із них загинуло від виснаження та тортур.

В'язні, направлені на перевиховання, не мали татуйованих номерів. У документах вони позначалися літерами ЕН, Ерз, а на табірному одязі була літера Е.

У лютому 1942 р. для в'язнів цієї категорії була введена серія ЕН, усі видані раніше номери замінені на номери цієї серії.

Усього в Освенцімі було зареєстровано до 9 тис. в'язнів-вихованців чоловіків, та близько 2 тис. — жінок.

Жорстоким ставленням охорони до в'язнів та жахливими умовами утримання характеризувався, наприклад, т.з. «Табір № 21 Брауншвейг». Табір був розташований у с. Галлендорф. Складався з кількох таборів, утримувалися у ньому як чоловіки, так і жінки; уперше згаданий у документах гестапо м. Дюссельдорф у січні 1943 р. Жіноче відділення існувало з лютого того ж року. Приблизно 400–500 чоловіків у 3 бараках і 300–400 жінок у 2 бараках утримувалося у таборі на момент його звільнення у 1945 р. військами США.

У нацистських документах табір називався по-різному: «Спецтабір державної поліції Брауншвейга», «Табір 21 у Галлендорфі».

Табори цього типу, за даними згаданого німецького довідника, не мали певного слова чи словосполучення для їх визначення і називалися подекуди «Штрафтаборами» чи «Таборами примусової праці».

В'язнем цього табору довелося бути Клименко (Крутовій) Інні Дмитрівні з Черкас. У 1942 р. Інна була вивезена на примусові роботи до

* «Национал-социалистична табірна система».

Німеччини у м. Билефельд. Працювала на заводі «Анкер-Верке». У березні 1943 року за втечу була заарештована і кинута до в'язниці, а потім — до «Табору № 21 Брауншвейг».

Інна Крутова
перед війною

Її спогади про перебування у цьому таборі не залишають читача байдужим:

«Нас зібрали на тюремному подвір'ї багато, людей 500, вишикували по четверо, оточили поліцейськими із собаками і погнали до вокзалу. Ми не бачили нікого, крім поліції. Пригнали до вагонів і розмістили по камерах. Вагон розділений ґратами на камери, скоріш за все, одиночні, але нас розмістили по двоє. Місяць вистачало тільки сісти, лежати неможливо. Їхали, втрачаючи лік часу. Довезли, вивантажили і під конвоєм повели у табір. Великі залізні ворота, нагорі знак «21».

Одразу за цими воротами ми довідались, що таке пекло на землі: не встигли оговтатися — нас почали бити, давати стусани. Вахманки, вдягнуті у гестапівську форму, роздягли, загнали до басейну і пустили душ: холодний і кип'яток, багато хто отримав опіки. Тих, хто намагався вистрибнути, кийками заганяли назад. Після «душу» вбиралися — усіх підганяли кийками. Так не заганяють навіть худобу: не так повернувся, не туди встав... Побиття без кінця. Спочатку повісили на шию номер з бляхи на мотузиці, записали. Мій номер був 2218. Потім дали синю робу без білизни, на усю спину №21, дерев'яне взуття. Далі — до бараку: нари, твоє місце...*

*Апелі** у будь-який час, навіть уночі, вранці о 4-й — обов'язково, переклик тільки за номерами і виключно німецькою: якщо не почув, не зрозумів, забарився — битимуть, поки не впадеш. Відповідати треба було швидко: «Ich bin...».*

* Від нім. wachmann — поліцейський службовець (авт.).

** Шикування на плацу.

Підйом — о 4-й ранку.

Апель — перекличка.

Сніданок — каламутна вода і шматочок хліба.

По хвилинах — з німецькою точністю — збір у колону на роботу: копання ровів, каменоломні, заготівля лісу та дров.

Скопування полів — лопати незагострені, — не дай Господь зупинився перепочити — заб'ють до смерті. Повернення додому — пішки... на собі тягли хворих. Дійшли до брами — перерахунок: хворих убик. Де їх дівали? Ми не знали — ніхто ніколи не повернувся.

Вечеря — щербя (якщо не розведена водою, то це — розкіш).

Ввечері також апель, переклик, прилюдне покарання тих, хто завинив — і у цей час грає оркестр...

Був випадок. Молода гарна дівчина добре володіла українською, польською, німецькою мовами. Її примушували під час страт перекладати, вона не могла, втрачала свідомість.

У нашому таборі... середина двору була засипана гравієм, стояв поміст дерев'яний для наглядачів і оркестру. Тут же стояв асфальтовий каток. У нього запрягли приблизно сотню людей, напівживу цю дівчину вдарили кийком і кинули під каток, під оркестр погнали запряжених людей, решту примусили дивитись. Перекладачка повідомила поганою російською, польською, і французькою: це буде з кожним, хто наслідиться не працювати та не підкоряться Німеччині.

Сон — чотири години, не більше. Лікування жодного, хворих на апелі — на вибракровку, куди вивозили — не знаю.

Кожну суботу — переклик по номерах, надходження новеньких, а тих, кого викликали вдруге — якщо живий, витримав і не впав — везуть кого куди...

...З табору — знову до вагону, етапом з однієї тюрми до іншої. Коли привезли до в'язниці міста Лінци, що у Австрії, викликали на допит. Подивились, погортали документи ще раз...

...Перекладач сказав ...що нас незабаром випустять, що працюватимемо у бауера і щоб ми не тікали, а чекали кінця війни».

Інколи відомча приналежність одного й того ж табору могла змінюватись.

У довіднику «Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945» (Warszawa, 1979, стор.493) міститься така інформація щодо концтабору Штуттгоф: «Передача табору Гданьському гестапо відбулася 1 жовтня 1941 р. Гестапо прийняло від SS Oberabschnitt Weichsel табір у Штуттгофі разом із зовнішніми таборами у с. Гранична Весь та у м. Ельблонг... У зв'язку зі зміною організаційної приналежності змінилася назва табору з Zivilgefangenenlager (табір цивільних в'язнів) на Sonderlager Stutthof (спецтабір Штуттгоф). Разом з офіційною назвою у кореспонденції щодо Штуттгофа застосовувалося уточнення Arbeitserziehungslager (виховно-трудоий табір)». Пізніше табір був переданий у підпорядкування СС та перетворений на концтабір. В'язні-вихованці продовжували надходити до табору.

Особливе місце у табірній системі, що створювалася нацистами, зайняли *гетто*.

21 вересня 1939 р. у Берліні відбулася таємна конференція з єврейського питання, на підставі рішень якої Р.Гейдрих надав розпорядження шефам айнзацгруп про послідовність щодо депортації євреїв з території Третього рейху, а також з Великопольського, Шльонського та Поморського воєводств на територію Центральної Польщі.

Були плани про створення великих єврейських резервацій за Сяном, потім у Любельському воєводстві, а після перемоги над Францією — на Мадагаскарі. Згодом вирішили концентрувати євреїв у відокремлених районах мешкання у населених пунктах (Jüdische Wohnbezirke), відомих в усьому світі як гетто. Було впроваджено перелік дискримінаційних приписів для євреїв: примусову працю, заборону зміни місця сталого мешкання без дозволу, появи на вулицях у проміжок часу з 21-00 до 5-00. Було обмежено суму виплати євреям готівки у банках, впроваджено зобов'язання носіння євреями стрічок з шестикутною зіркою, означення магазинів, що належали євреям. Були зачинені єврейські книгарні та бібліотеки, у євреїв конфісковано частину аптек.

Усього на польських землях на момент окупації Німеччиною мешкало близько 1 900 000 польських громадян єврейського походження. Певна частина з них (кількість достеменно не встановлена) спромоглася у різні способи емігрувати з Польщі.

Станом на липень 1940 р. у Генерал-Губернаторстві мешкало 1 600 000 євреїв.

Перше гетто з'явилося у м. Пьотркув Трибунальський у жовтні 1939р. Незабаром гетто з'явилося у Лодзі, потім — у т.з. Вартегау* (область Варти). Усього на території Польщі владою Третього рейху було організовано близько 400 гетто. Яка доля могла чекати на їх в'язнів, відомо: «остаточне вирішення єврейського питання» у таборах знищення.

Вартегау — штучне адміністративно-територіальне новоутворення нацистів на польських територіях у районі р. Варта. З Вартегау, за статистичними даними Третього рейху, було виселено у період з листопада 1939 р. по жовтень 1944 р. 629595 поляків. Характерна обставина: у цю область нацистами переселялися особи німецького походження (т.з. фольксдойче) з півдня СРСР, у тому числі — з України.

Отже, *гетто* — це частина території населеного пункту, виділена для примусового утримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення.

Однією з форм геноциду єврейського народу були *табори примусової праці для осіб єврейської національності* — місця ув'язнення осіб єврейської національності з метою їх використання на важких роботах, перетворені із гетто або новостворені з вивезенням працездатних євреїв із гетто, підпорядковані керівництву поліції та СС.

Гетто в Україні суттєво відрізнялися від гетто в Європі, наприклад, у Польщі: у них не було самоуправління, єврейської поліції, елементів автономії на рівні общини: єврейські общини в СРСР припинили своє існування задовго до війни.

Різний зміст, що надавався поняттю «гетто» євреями України і Польщі, впливав у першу чергу з політики знищення євреїв нацистськими окупантами. «В Україні, — повідомляє Борис Забарко** у згадуваній книзі «Живими лишилися тільки ми», — негайно, з перших днів окупації, нацисти почали інтенсивний розстріл євреїв. Місце концентрації єврейського населення, поіменоване гетто, по суті, було тимчасовим етапом ув'язнення перед кінцевим їх знищенням, що здійснювалося у швидкому темпі. Тому не було потреби у влади створювати у цих тимчасових таборах органи управління чи ведення справ цього населення»***.

* У цьому гетто у 1940 р. утримувалось 165000 осіб.

** Забарко Борис Михайлович — відомий вчений, лауреат премії АН України ім. Д.З.Мануїльського, колишній в'язень гетто у м. Шаргород, голова Всеукраїнської асоціації євреїв — колишніх в'язнів гетто й нацистських концтаборів.

*** «Живими лишилися тільки ми», К., 2000, стор.18.

У «Довіднику про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)» (Київ, 2000) на території нашої держави зареєстровано 304 гетто.

Найчисельнішими з місць примусового утримання цивільного населення були **табори праці**.

Створивши у Польщі за перший місяць окупації 115 арбайтсамтів, гітлерівці вже наприкінці жовтня 1939 р. розпочали масову депортацію поляків до Рейху. У грудні 1939 р. у Польщі було впроваджено трудову повинність для осіб віком від 14 до 60 років, а на землях, приєднаних до Рейху, — від 12 років.

На підставі расової теорії, яка відносила слов'ян до «неповноцінних рас», німці не поширювали на поляків трудове законодавство Рейху, закони про охорону праці жінок, неповнолітніх та дітей. Для них було впроваджено мізерні тарифи оплати праці.

Польські працівники були примушені носити знак «Р» (поляк) і виконувати особливі правила поведінки.

Польську робочу силу переміщували до місцевостей, де виникала у ній потреба. Польських працівників розміщували у таборах праці, які являли собою бараки, огорожені колючим дротом.

Тих, хто намагався ухилитися від примусової праці, направляли до виправно-трудових таборів.

Крім того, близько 300 000 колишніх польських військовополонених було переведено у статус цивільних примусових працівників.

Трудовий табір
(фото з колекції УНФ)

До середини 1941 р. польські примусові працівники становили понад 60% усіх закордонних працівників Рейху, на території окупованої Польщі примусові працівники були сконцентровані у 1798 таборах праці, у Німеччині та окупованих нею державах — ще у 5450*.

* «Гітлерівські табори на польських землях 1939–1945», стор.44.

Польські працівники активно використовувалися як у промисловості, так і у сільському господарстві.

Усього в історичній літературі зафіксовано близько 20 000 таборів примусової праці цивільного населення, створених нацистами у Німеччині та на окупованих територіях за час існування їхнього «тисячолітнього» Третього рейху, і цей реєстр постійно поповнюється новими назвами.

Крім того, у Польщі існували **табори германізації**, до яких збиралися діти з ознаками «нордичної зовнішності»: біляві та світлоокі. Цих дітей виховували за нацистськими правилами з метою збільшення чисельної кількості «арійців» та підриву біологічної сили польського народу. Пізніше подібне поширилося на російських, українських та білоруських дітей.

Також не можна проминути **в'язниці СС та гестапо** — місця ув'язнення і утримання з політичних мотивів із застосуванням до ув'язнених насильницьких дій виняткової жорстокості, включаючи катування і вбивства, які були поширені у Рейху та по усіх окупованих територіях. Як правило, особи, ув'язнені в цих тюрмах, врешті-решт опинялися у концтаборах.

Окремо треба згадати **табори для військовополонених**.

Система цих таборів була сформована у війнах 1939–1940 рр і застосована після 22 червня 1941 р. у війні проти СРСР.

Відомий московський дослідник Павло Полян у книзі «Жертви двох диктатур» (Москва, 1996 р.) розповідає про ці табори так.

Відповідальність за долю та утримання радянських військовополонених ділили між собою передусім військові з ОКХ* та ОКВ**

Захоплені у полон червоноармійці відправлялися до дивізійних та корпусних збірних пунктів, звідти — до армійських.

Далі шлях лежав до **пересильних таборів** — *дулагів (Durchgangslager)*, де проводилася селекція за національними ознаками, спеціальністю, лояльністю. Охорона здійснювалася спеціальними охоронними частинами.

Компетенція ОКХ у дулагах закінчувалася, військовополонені переводилися у стаціонарні табори, які підпорядковувалися ОКВ. Військовополоненими у ОКВ займався Відділ у справах військово-

* Oberkommando des Heeres — Головне командування сухопутних сил.

** Oberkommando des Wehrmacht — Головне командування збройних сил.

вополонених (Abt Kgf), що входив до служби загального керівництва армією (AVA).

Контроль здійснював Головний інспектор у справах військово-полонених, підпорядкований безпосередньо командувачу ОКВ, фельдмаршалу Кейтелю (у жовтні 1944 р. табори військовополонених були передані у підпорядкування рейхсфюреру СС Гімлеру).

Для офіцерів створювалися *офлаг* (Offizierslager); офіцери до щоденної роботи, як правило, не залучалися.

У *шталагах* (Mannschaftsstammlager) утримувалися рядові та унтер-офіцери, які примушувались до праці.

Разом з ОКВ відповідальність за використання військовополонених на території Рейху несло Міністерство праці, а після призначення Фріца Заукеля на посаду генерального уповноваженого з робочої сили — його відомство. У кожному шталазі був його представник, який займався розподілом робочої сили між споживачами через систему арбайтсамтів, де накопичувалися запити від працедавців.

З військовополонених формувалися *робочі команди*, які, у випадку віддаленості виробництва від шталагу, мешкали у зовнішніх *робочих таборах*.

Отже, перед нападом на СРСР у Рейху та на окупованих територіях система рабської і примусової праці у таборах різних типів була практично сформована.

Є усі підстави вважати, що, починаючи війну з Радянським Союзом, Гітлер не збирався залучати його громадян до примусових робіт у Німеччині, а розраховував на блискавичну війну та швидке повернення солдатів після перемоги.

Нестача ж робочої сили ставала усе відчутнішою. Книга «Білоруські остарбайтери», видана у 1996 р. у Мінську, наводить такі дані: «Перед вереснем 1941р. на ринку праці Німеччини нараховувалося більше 2,6 млн. вакантних робочих місць, з них на сільське господарство припадало 0,5 млн., гірничодобувну промисловість — 50 тис., металургійну — більше 30 тис., будівельну — 140 тис. Іноземні працівники в економіці Німеччини до середини 1941 р. відігравали допоміжну роль»*.

Книга наводить заяву Гітлера: «Військова окупація після розгрому Росії дозволить суттєво скоротити армію».

* Том I, стор.5.

Взагалі-то блискавична війна — «Blitzkrieg», яку Німеччина так вдало застосувала проти Польщі та Франції, не є власне німецьким винаходом. Ідеї «бліцкригу» вигадав і оприлюднив у 1934 р. французький полковник Шарль де Голль.

Замість позиційної війни з нерухомою лінією фронту та пересування військ безкінечними колонами, як це було у I світовій війні, він запропонував вести війну мобільними моторизованими частинами.

Генерали вермахту, удосконаливши стратегію де Голя, успішно застосували її. Спочатку «п'ята колона» проводила у тилу противника розвідувально-диверсійну роботу, потім потужним бомбовим ударом ще на землі знищувалися його ВПС, виводилися з ладу комунікації та транспортні засоби, після чого бомбові удари наносилися по скупченнях військ.

Одразу після бомбардування у бій вводилися мобільні підрозділи — мотопіхота, легкі танки та самохідна артилерія. За ними йшли важкі танки, і насамкінець — регулярні піхотні частини за підтримки польової артилерії.

Ведучи бойові дії таким чином, вермахт одержував свої перемоги.

22 липня 1940 р., у день капітуляції Франції, Гітлер віддав наказ про розробку плану нападу на СРСР. План цей, під назвою «Барбаросса» (Фрідріх Перший Барбаросса — імператор Священної Римської Імперії), був опрацьований протягом п'яти місяців і викладений у Директиві 21 Верховного головнокомандування збройних сил Німеччини від 18 грудня 1940 р., підписаній Гітлером.

Передбачалося силами 130–140 дивізій, з'єднаних у три групи армій, потягом шести тижнів розгромити Червону Армію і, захопивши неушкодженими матеріальні ресурси європейської частини СРСР, вийти на лінію Архангельськ — Астрахань. Вважалося, що після цього Радянський Союз не буде здатний на подальший опір, війна закінчиться і вермахт можна буде скоротити на 50 дивізій, повернувши вояків додому, а відтак — і на робочі місця.

Початок війни планувався на травень 1941р., але у зв'язку із військовими діями проти Греції та Югославії його довелося перенести на 22 червня 1941 р. На цю дату на кордонах СРСР Німеччиною було сконцентровано 190 дивізій, 4 повітряні флоти, а також авіація Румунії та Фінляндії.

У перші місяці війни ослаблена сталінськими репресіями, навчена наступу, а не обороні, Червона Армія зазнала значних втрат. Лише за

перший день війни ворогом було знищено 66 радянських аеродромів та 1200 бойових літаків, гітлерівська армія просунулася на 30–50 кілометрів углиб радянської території. За перші три тижні війни радянська армія втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Із 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали тільки 70. Втрати німецької армії в живій силі були меншими у 10 разів*.

Німці швидко просувалися углиб країни. 19 вересня 1941 р. гітлерівці зайняли Київ, 16 жовтня — Одесу, 25 жовтня — Харків. 22 липня 1942 р. радянські війська залишили м. Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся територія України була окупована німецько-фашистськими військами. Тринадцять місяців замість запланованих кількох тижнів витратив вермахт для загарбання України.

Незважаючи на значні успіхи першого етапу війни, план «Барбаросса» виконаний не був, блискавична війна перетворювалася на затяжну, ставало очевидним, що швидкого повернення додому фронтовиків не буде.

У той же час створені на окупованих Німеччиною територіях СРСР «арбайтсамти» займалися виключно організацією праці місцевого населення у межах прийнятої у Рейху загальної трудової повинності.

17 липня 1941 року німцями було підписано головний декрет про управління на Сході, відповідно до якого влада на окупованих землях передавалась новому «імперському міністерству у справах захоплених східних областей», території яких поділялись на рейхскомісаріати, генеральні округи та округи. Міністром у справах окупованих східних областей було призначено Альфреда Розенберга**.

Для поповнення лав вермахту, який зазнав втрат внаслідок бойових дій, Гітлер був змушений здійснити призов. Кількість військових замовлень невпинно збільшувалася, а число працівників — зменшувалося.

У відомства економіки та озброєнь виникла потреба у 800 тис. працівників, про що була зроблена доповідь Герингу. Вже 31 жовтня 1941 р. Гітлер віддав розпорядження про використання радянських військово-полонених у військовій економіці Німеччини, а 7 листопада 1941 р. на секретній нараді в Берліні за підписом Геринга виходить указ «Про використання російської (термін «російської» означав «радянської» —

* Коваль В.М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 64.

** История Украинской ССР. В девяти томах. Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). — К.: Наукова думка, 1984. — С. 91.

авт.) робочої сили», в якому було дано вказівку про необхідність використання іноземних робітників, в основному, з Радянського Союзу, на найтяжчих некваліфікованих роботах. Того ж дня у відомстві уповноваженого з чотирирічного плану рейхсміністра Г. Геринга було утворено Групу з використання робочої сили, яку очолив міністеріальдиректор Мансфельд*. Той же Геринг вже у січні 1942 р. видав наказ, у якому підкреслював, що протягом найближчих місяців використання робочої сили набуває ще важливішого значення, а група з використання робочої сили отримує необмежені права**.

Наприкінці 1941 року гітлерівці розгорнули агітаційну кампанію з призовом добровільно виїжджати на роботу до Німеччини. Низка яскравих плакатів та буклетів змальовувала райське життя на землях «Великої Німеччини». Серед обіцянок були висока заробітна платня, оволодіння престижними спеціальностями, можливість долучатись до багатств європейської культури. Крім того після повернення додому робітникам обіцяли матеріальну компенсацію та землю у вічне користування. В одній із німецьких листівок говорилося: **«У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як ви до цього звикли. Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство (так у документі — авт.) при розподілі землі та реманенту»*****. Крім того, родини тих, хто виїхав працювати до Німеччини, у зв'язку з відсутністю працездатного годувальника повинні були щомісяця отримувати 130 карбованців****.

Це були дуже спокусливі обіцянки, тим паче, що ситуація на окупованих німцями територіях була гнітючою. Вже з 5 серпня 1941 р. за наказом рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга на захоплених землях вводилась обов'язкова трудова повинність для місцевих жителів віком від 15 до 60 років, а згодом віковий ценз було змінено від 14 до 65 років*****.

* Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944). Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). — С. — 263.

** Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. В 2-х томах. Т. 1. М., 1954. — С. 794.

*** Державний архів Вінницької області, ф. Р — 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

**** ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 25.

***** Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 28–29.

**Німецький селянин — господар на власній землі!
У Німеччині нема колгоспів!**

**УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЦІ В НІМЕЧЧИНІ.
Фабричний майстер пояснює одній українці її працю.**

Пропагандистська кампанія в окупаційній пресі

Вже на початку жовтня 1941 р. міська управа міста Києва зобов'язувала усіх працездатних громадян реєструватись щодня о сьомій годині ранку на біржі праці, що знаходилась на вулиці Покровській у будинку школи №20*. Однак реєстрація населення йшла повільно. Злякане, розгублене та пригнічене українське громадянство не квапилося виконувати розпорядження нової влади. На початку грудня київська міська влада змушена була реагувати на такий стан речей. 9 грудня 1941 р. київський міський голова В. Багазій підписав наказ за номером 239 у якому, зокрема, зазначалось: «Незважаючи на раніш видані розпорядження, багато чоловіків в м. Києві та його околицях не мають роботи, але ухиляються від неї, не реєструючись на біржі праці»**. Керівників та комендантів будинків зобов'язали перевірити в підлеглих будинках наявність реєстраційних карток у чоловіків віком до

УКРАЇНСЬКІ РОБИТНИЦІ В НІМЕЧЧИНІ.
Дві українки допомагають одна одній у праці.

Пропагандистська
кампанія
в окупаційній пресі

60 років та подати результати перевірки на біржу праці до 15 грудня. На осіб, винних в ухиленні від реєстрації або запропонованої роботи накладався штраф у розмірі 300 карбованці. Згодом за невиконання повинності населення каралось арештами та каторжними роботами.

План вербовки робочої сили, попри усі обіцянки, усупереч усім сподіванням — зазнав гучного фіаско: з усіх окупованих країн на роботу до Німеччини прибуло не більше 200 тис. працівників.

Якщо зважити на те, що лише міністерству озброєнь їх необхідно було учетверо більше, та на загальний дефіцит робочої сили у Німеччині ще перед війною, ця кількість, воістину — крапля у морі.

Німецька економіка тим часом продовжувала втрачати працівників, що мобілізувалися

на війну. Гітлер змінив невливового та нерішучого Мансфельда на гауляйтера*** Тюрінгії Фріца Заукеля, людину відому та авторитетну у

* Українське слово. Київ. 1941 р. 10 жовтня.

** Українське слово. Київ. 1941 р. 11 грудня.

*** Прийшовши до влади у 1933р, нацисти змінили адміністративно-територіальний розподіл Німеччини: країну було розподілено на адміністративно-територіальні одиниці — гау (Gau). У 1933р. таких одиниць було 33, потім, внаслідок окупації нових земель, їх стало 42. Гау ділилися на райони (Kreise). Керівник гау — гауляйтер (Gauleiter) призначався безпосередньо Гітлером.

нацистській партії. Обійнявши посаду генерального уповноваженого з робочої сили, Заукель залишився гауляйтером партії, підпорядкованим особисто Гітлеру.

Отримавши призначення на нову посаду 21 березня 1942 р., вже за 10 днів Заукель розіслав рейхскомісарам окупованих східних областей телеграми, у яких вимагав потроїти число завербованих. При цьому він наполягав на найсуворішому дотриманні принципів примусової праці.

У травні 1942 р. він видав розпорядження про примусову трудову мобілізацію. Особи, які ухилялися від мобілізації, визнавалися саботажниками та партизанами.

До кінця 1942 р. до Німеччини було вивезено 1375567 осіб. Нацисти розподіляли їх за національною ознакою на різні категорії (російський дослідник П.Полян говорить про 13 категорій!).

Врешті-решт 28 грудня 1942 р. спільним указом Геринга та Заукеля категорій було залишено тільки чотири:

1. іноземні (західні) працівники;
2. польські працівники;
3. «остарбайтери»;
4. євреї та цигани.

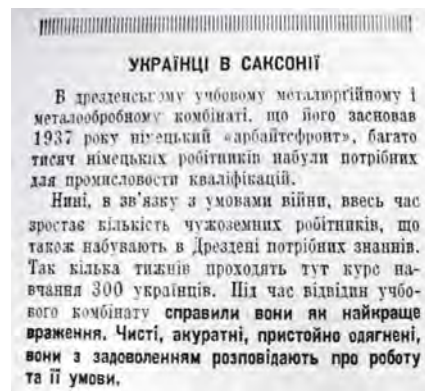
Останні три категорії були зобов'язані носити на одязі особливі позначки (поляки — «Р», «остарбайтери» — «OST», євреї — жовту шестикутну зірку).

Виходячи з такого розподілу, визначалися статус працівників, умови утримання, міра утисків.

Ще 20 лютого 1942 р. рейхсфюрер СС і начальник німецької поліції Гімлер особливим наказом впровадив розпорядок для східних працівників, у тому числі — знак «OST».

У вільний час робітники й робітниця розважаються своїми національними танцями

Пропагандистська кампанія в окупаційній пресі

Працівникам зі сходу не видавалися паспорти закордонного працівника, а тільки «трудова картка» з фотографією та відбитками пальців. У картці було зазначено: **«Залишати табір дозволяється тільки для роботи»**. Табори остарбайтерів, огорожені колючим дротом, охоронялися озброєною вартою.

«Остарбайтери», що відбували примусову працю у сільському господарстві, не мали права залишати оселю господаря без його дозволу.

«Остарбайтерами» вважалися працівники з України, Росії, Білорусії, тобто республік СРСР. Саме вони були зобов'язані носити на грудях знак «OST». За сумлінну працю та добру поведінку міг бути отриманий дозвіл на носіння такого знаку на лівому рукаві.

Працівники з країн Балтії такого знаку не носили і до «остарбайтерів» віднесені не були.

До 1943 р. «остарбайтерам» було заборонено пересуватись навіть у межах одного населеного пункту без німецького нагляду, відвідувати культурні, церковні та розважальні заклади, які призначалися для німецьких та іноземних працівників, а також заклади громадського харчування. Вони не мали права мати вільного часу більше 3-х годин на тиждень.

Польські працівники носили знак «Р», введений у березні 1940 р. Поліцейськими правилами поведінки для польських працівників їм заборонялося залишати місце сталого мешкання, користуватися велосипедами та телефонами, відвідувати німецькі перукарні, близько спілкуватися з німцями.

«Остарбайтерам» та польським працівникам заборонялося вживати їжу за одним столом із німецькими працедавцями.

Статеві стосунки з німцями були заборонені і тягнули за собою страту. Щонайменша крадіжка могла закінчитися т.з. «особливим обходженням»*

Німецьку жінку, яку було б викрито у статевому зв'язку з «остарбайтером» чи польським працівником, відповідно до директиви Гімлера від 08.03.1940 р., необхідно було водити вулицями населеного пункту з вивіскою про її провину, після чого — доправити до концтабору.

Заукель видавав документи, у яких пропонувалося створювати для «остарбайтерів» гідні умови. Розраховувалися раціони харчування з урахуванням важкості видів робіт, що виконуються, а також тарифи, якими передбачалися доплати та надбавки за складність робіт та важкі умови праці. На папері усе виглядало ладно та складно.

Проте у дійсності харчування було вкрай поганим: скудним та неякісним, забезпечення одягом та взуттям не відбувалося як таке, заробітна платня обкладалася такими податками та зборами, що працівникові лишався тільки кишеньковий дріб'язок. Подекуди взагалі не платили ані шеляга, а у сільському господарстві така ситуація була майже нормою.

На першому етапі через хвороби та граничне виснаження довелося відправити додому понад 100 тис. «остарбайтерів». Їхні розповіді та жалюгідний вигляд справили відповідне враження на населення і звели нанівець усі намагання нацистської пропаганди.

Згадуване вже видання «Білоруські остарбайтери» з посиланням на німецького дослідника Ульріха Герберта повідомляє, що Центральне управління східного міністерства скарги «остарбайтерів» звело до таких дев'яти пунктів.

1. Невдоволення маркуванням «OST».
2. Примусові заходи під час вербування.
3. Використання не за фахом.
4. Розміщення у таборах, огорожених колючим дротом.
5. Брутальне поводження охорони.
6. Катастрофічно погане харчування.
7. Примарність зарплатні і переказу грошей на батьківщину.
8. Заборона листування.
9. Протириччя між обіцянкою та дійсністю.

* «Особливе обходження» мовою СС та гестапо — смертна кара. Цей вислів застосовувався в адміністративній кореспонденції у вигляді скорочення — «ОО» і означав: розстріл, газова камера, повішення... знищення.

Крім того, не нараховувалася платня по лікарняному та за виробничі травми, за надурочну працю та сумісництво. За оstarбайтерами наглядала спеціальна служба — комісаріати з використання іноземної робочої сили. Створена з членів нацистської партії спеціальна «партійно-патрульна служба» наглядала за попередженням зв'язків між німцями та іноземними працівниками.

Отже, до 1942 р. табірна система Німеччини була практично сформована і готова прийняти нові мільйони працівників.

РОЗДІЛ 2

Під знаком «OST»

Після провалу військових планів «блискавичної» війни у 1941 р. на фронт почали забирати і тих німецьких робітників, які мали імунітет від призову. На військових підприємствах Рейху більшість робітників становили чоловіки старші 45 років та жінки. Німеччина, хоча вже і використовувала іноземну робочу силу, намагалась вирішити проблему нестачі робочої сили і за власний рахунок. В ході війни в країні було оголошено тотальну мобілізацію. У бюро праці повинні були реєструватись усі чоловіки віком від 16 до 65 років та жінки віком від 17 до 45 років і йти працювати туди, куди їх направляло бюро. Деякі категорії населення звільнялись від реєстрації: духовенство, школярі, медичні працівники, робітники, що працювали на підприємстві більше 5 років, вагітні жінки, матері, що мають дітей до 6 років, тощо*. Однак робочої сили не вистачало. В лютому 1943 р. фашистський уряд видав наказ про закриття дрібних підприємств, що не були абсолютно необхідними для забезпечення населення. Закриттю підлягали дрібні магазини, майстерні, ресторани, готелі і таке інше. Хоча німецькі газети і стверджували, що домашня прислуга є для кожної німецької сім'ї тією необхідністю, яка забезпечує її членам нормальну роботу на виробництві, до роботи у військовій промисловості стали широко залучати і домашню прислугу. Та цю проблему вирішили швидко — німецьку прислугу замінили польськими та українськими підневільними робітницями.

* Е. Вагра. «Что дала Германии «Тотальная мобилизация?» // Правда. 1943 р. 22 июля.

Усі ці заходи не дали потрібної кількості робітників для військової промисловості, та й щойно залучених людей потрібно було спочатку навчити робочих спеціальностей. Геббельс 5 червня 1943 року констатував, що заповнено 3,5 млн. реєстраційних карток, однак частина зареєстрованих не може бути використана у військовій промисловості у зв'язку з хворобами, фізичними вадами, необхідністю зберегти їх власні підприємства і таке інше. Промисловість Німеччини отримувала близько 2 млн. робітників, в той час як реальна необхідність становила 4 млн.* У той же час на окупованих фашистами територіях знаходилось близько 60 млн. працездатного населення, яке до того ж було відповідно кваліфіковане.

Українські землі було поділено без урахування національних інтересів місцевого населення.

Частину українських земель німці передали своєму союзнику — Румунії. До королівської Румунії ввійшли Чернівецька та Ізмаїльська області, а також губернаторство «Трансністрія», яке об'єднувало Одеську, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдови. Закарпатська Україна опинилась у складі Угорщини.

Західноукраїнські землі — Львівську, Дрогобицьку, Станіславську й Тернопільську області з'єднали у дистрикт (округу) «Галичина» з центром у м. Львів та включили до складу генерал-губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові.

Чернігівську, Сумську, Харківську, Сталінську, Ворошиловградську області УРСР та Крим як прифронтові області підпорядкували військовому командуванню.

Решта українських земель входили до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів із центрами у Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі та Рівному. Рейхскомісаром тут було призначено Еріха Коха.

Для управління захопленими територіями фашистський режим розробив інструкції: «Політика та управління людьми на Україні» та «Інструкції для поведження з українським населенням»**. Обидва

* Е. Вагра. «Что дала Германии «Тотальная мобилизация?» // Правда. 1943 р. 22 июля.

** Коваль В.М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 125.

документи фактично робили українське населення людьми другого сорту, а німецька влада вводила на цих територіях жорстке колоніальне управління.

Чи війна, чи мир — рілля мусить бути оброблена! Беріться негайно до праці

Колгоспна система була збережена, і розрахунок у колгоспах здійснювався, як і раніше, у «трудоднях»

Досвід використання іноземних робітників у промисловості як на окупованих територіях, так і в Рейху фашистська влада вже мала. Притому використовувались як робітники з окупованих територій, так і робітники з держав-союзниць. Обов'язковій трудовій повинності та реєстрації підлягало все населення Франції віком від 21 до 31 року. На їх продовольчих картках ставився спеціальний штампель, а тим, хто не з'явився на реєстрацію, продовольчі картки не видавались. Втім, у лютому

1943 р. Гітлер вимагав додатково ще 250 тис. французьких робітників. В Бельгії 20 лютого 1943 р. було введено трудову повинність для людей віком 18–25 років, а робітників металообробної промисловості та ремісників перереєстрували для переведення у військову промисловість. У Норвегії вводилась обов'язкова трудова повинність для чоловіків віком від 18 до 55 та жінок віком від 21 до 40 років. У Чехії та Моравії трудова повинність мала такі ж вікові межі, як і у Німеччині — 16–65 років для чоловіків, 17–45 років для жінок. Поступово у західних країнах починає зростати протест проти мобілізації та відправки робочої сили до Рейху. У лютому 1943 року зі спільною заявою виступили католицькі і протестантські церкви Голландії, які висловлювались проти насильницької відправки голландських робітників до Німеччини і вважали дії голландських чиновників, які беруть у цьому участь, не сумісними з совістю.

Союзницькі держави — Італія, Хорватія, Румунія, Угорщина — вже не могли у 1943 році надати необхідної кількості робочої сили для Німеччини, а італійські робітники, що працювали у Німеччині, навіть були відізані додому*. Формально гітлерівська влада укладала з західними робітниками договори на визначений термін (1–2 роки), по завершенні якого робітники могли повертатись додому.

Східні окуповані області, а саме: Польща, країни Прибалтики, Греція, Югославія, Україна та Білорусія мали приблизно 100-мільйонне населення, а тому ринок робочої сили тут був досить привабливим.

Тож до роботи в Німеччині вже від самого початку війни почали залучати і населення з окупованих територій Радянського Союзу. Спочатку з'явився план замінити французьких військовополонених, які використовувались на сільськогосподарських роботах, радянськими.

В серпні 1941 року було заплановано використати 100 тисяч військовополонених для роботи у сільському господарстві, будівництві доріг, інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці розробило інструкцію та направило у війська листи, в яких рекомендувало використовувати працю військовополонених не лише на окупованих територіях, а і в Німеччині**. Нацистський режим, остерігаючись негативного впливу більшовицької ідеології радянських військово-

* Е. Вагра. «Что дала Германии «Тотальная мобилизация?» // Правда. 1943 р. 22 июля.

** Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — С. 8–9.

полонених на робітників інших країн, рекомендував використовувати їх на торф'яниках, у каменоломнях, будівництві доріг та каналів, але не на шахтах, підземних військових заводах та сільському господарстві*. Однак, зі збільшенням дефіциту робочої сили та після наказів фюрера у жовтні 1941 р. про використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині, ідеологічні аспекти питання відійшли на другий план. Вже 24 грудня 1941 р. фельдмаршал Кейтель вимагав від Е. Коха переправити для роботи у військовій промисловості Німеччини максимальну кількість військовополонених. Фактично з листопада по середину грудня 1941 р. до Рейху було відправлено 325 тис. осіб, а до кінця року ще 125 тис., хоча спроможних працювати на виробництві виявилось лише 185 тис. Значна кількість цих військовополонених була вивезена з України**.

Цивільне населення окупованих територій планувалось використовувати на місцях для налагодження господарства та використання його для потреб Рейху. Іноді місцеве населення за наказом німецького керівництва відправляли на роботи в інші райони України на вцілілі підприємства або на тимчасові сезонні роботи. Але українські люди і на ці роботи їхали з неохотою. У Київському обласному архіві зберігається ціла низка заяв з проханнями не відсилати на сезонні роботи у зв'язку з багатодітністю, хворобами родичів, відсутністю іншого годувальника і таке інше. Цікаво, що деякі прохачі аргументом для неможливості відправки їх на сезонні роботи називали власне перебування у статусі кандидата у члени комуністичної партії. Один із жителів с. Потіївки Білоцерківського району у зверненні до бургомистра Білої Церкви писав: «...прошу комісію розглянути моє клопотання і порадити мене як кандидата жидівсько-більшовицької партії оставить мене біля сім'ї в чім я буду вдячний і виправдаю себе на підприємстві залізниці» (пунктуація оригіналу збережена — авт.)***.

Дехто з завербованих на сезонні роботи просто не з'являвся у призначений час для відправки. Так, за наказом обербургомистра Білої Церкви від 21 березня 1942 року, протягом трьох днів слід було розшукати 30 осіб з різних сіл району, які були у списках для відправки

* Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 38.

** Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — С. 9.

*** ДАКО. — Ф. — Р-2225, оп. 1, спр. 190. — Арк. 3.

на сезонні сільськогосподарські роботи, отримали по 50 карбованців на дорогу, але «утекли, сховалися і на роботу не відправилися». За наказом слід було їх знайти, оштрафувати на 100 карбованців, стягнути видані 50 карбованців (всього 150 карбованців), та все одно — відправити на роботи. У разі відсутності винного — гроші стягнути з майна*.

Німці зберегли радянську колгоспно-радгоспну систему, а селян перетворили фактично у кріпаків, прикріплених до господарств. З України вивозилось продовольство, а кількість уживаного провіанту місцевим населенням планувалось скоротити за рахунок знищення зайвих їдців (циган, євреїв), зменшення норми споживання їжі місцевим населенням, скорочення забезпечення селян продовольством. Наприкінці 1941 р. Україна знаходилась на межі голоду. Харчова норма продовольства у Києві становила лише 30% необхідного мінімуму. Жителі столиці одержували 200 г. хліба на тиждень, а робітники — додаткових 600 г. Заробітна платня становила від 75 коп. до 1 руб. 70 коп. за годину, що не забезпечувало навіть прожиткового мінімуму на фоні зростаючої дорожнечі. Крім того, населення в містах не могло влаштуватись на роботу, зростало масове безробіття. Наприклад, у Києві на початку 1942 р. із 330 тисяч населення працювало всього 40 тисяч**.

До пропаганди «славетної праці на благо України та Великої Німеччини» залучалась і українська преса. Газета «Українське слово», яка почала виходити з осені 1941 р. спершу у Житомирі, а згодом у Києві та редагувалась членами ОУН-М І. Рогачем, П. Олійником, О. Чемеринським, вміщувала ряд статей з закликами до праці, яка «...мусить стати священним обов'язком кожного свідомого члена української нації, бо щоб довести Україну до кращого завтра, потрібно нам передовсім свідомо й доцільно працювати, працювати й ще раз працювати»***. Крім того газета помістила статті «Як живе німецький робітник», «...Наші очі звернені на Україну!: з життя українських полонених у Німеччині», «Закордонні робітники в Німеччині»****. Звісно, становище німецьких робітників та становище 2 мільйонів, як повідомляла газета, іноземних робітників, що працювали на трудовому фронті «Великого Рейху», зображується в райдушних тонах. Охорона здоров'я, кваліфікована фахова підготовка,

* ДАКО. — Ф. — Р-2225, оп. 1, спр. 190. — Арк. 36.

** Коваль М. «Остарбайтери» України — раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. — 1998. — № 9. — С. 75.

*** Українське слово. Київ. 1941 р. 6 грудня.

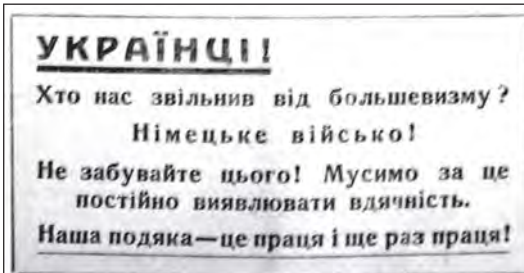
**** Українське слово. Київ. 1941 р. 8 листопада, 28 листопада, 30 листопада.

Пропагандистські матеріали у газеті «Українське слово»

будівництво житлових приміщень, цікаве дозвілля, відпустки двічі на рік, доступні подорожі під час відпусток, соціальне забезпечення — такий перелік принад праці у Німеччині подавала газета.

В той час національні українські кола ще вірили обіцянкам фашистів про створення на українських землях незалежної держави, вони мали надію, що німці, звільнивши Україну від більшовизму, дадуть можливість українському народу власноруч вирішувати долю своєї держави. Але вже у кінці 1941 р. проти українських націоналістів почались репресії, прокотилась хвиля арештів, а у лютому 1942 р. більшість з них була розстріляна у Бабиному Яру.

Пропагандистські матеріали у рівненській газеті «Волинь»

Не відставали і центральні газети. Але адміністративний центр в той час було переміщено з Києва у Рівне, саме це місто стало головним у рейсскомісаріаті «Україна». Рівненська газета «Волинь» протягом 1941–1943 років теж вміщувала ряд пропагандистських матеріалів щодо праці у Німеччині: «Українські робітники у Німеччині», «Відвідини в таборі

українських робітниць», «Обов'язок служби праці української молоді», «Брехня Молотова про набір до праці», «Наші робітники в Німеччині», «Як там є на правду».

Звісно ж, матеріали містили лише позитивні відгуки та вабливі обіцянки. У грудні 1941 р. газета помістила об'яву-заклик: «Українці! Хто нас звільнив від більшовизму? Німецьке військо! Не забувайте цього! Мусимо за це постійно виявлювати вдячність. Наша подяка це праця і ще раз праця!»

Злиденне життя та принадливі обіцянки підштовхнули декого з молоді до рішення відправитись на заробітки до Німеччини. Один з юнаків так пояснював свій вчинок: «В сім'ї нас було дев'ятеро. Мені йшов двадцятий рік. Не одружений. З дитинства батракував у німця-колоніста. За «перших визволителів» записався до колгоспу. Доглядав худобу. Став комсомольцем. Голова обіцяв, що я буду завфермою. Але так і не став, бо прийшли німці. Спочатку говорили, що колгосп розпустять, землю і худобу роздадуть людям, але через пару місяців його перетворили в лігеншафт. Трохи працював там, але якось наш сільський поліцай Василь натякнув мені, що пам'ятає про мою комсомольську активність. Хоч батьки були проти, я тим не менше вирішив по-своєму. Поїду. Матиму професію, зароблю грошей. Не буду батракувати»*. У перші місяці війни серед молоді дійсно були такі, які самі прагнули виїхати до Німеччини на роботу. Віра Василівна Бережна, яка під час окупації працювала завідуючою чоловічим відділом біржі праці м. Чистяково у Донецькій області, так пояснювала цю ситуацію: «Під час окупації Чистяковського району німецькою владою було створено такі умови, що майже кожного чекала голодна смерть. І населення було здатне на все, куди завгодно їхати, тільки б врятувати своє життя»**. Однак слід підкреслити, що добровільний виїзд до Німеччини не набув масового характеру.

Генеральний уповноважений з мобілізації іноземної робочої сили для Рейху Ф. Заукель у березні 1944 р. заявляв: «З п'яти мільйонів іноземних робітників, що прибули до Німеччини, добровільно прибуло не більше двохсот тисяч»***.

Перший ешелон добровольців відправився до Третього рейху вже у січні 1942 р. Перші від'їзди організовували урочисто — квіти, оркестри,

* Остарбайтери: Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Царик О. Г. (упоряд.). — Рівне : Азалія, 1996. — С. 6.

** Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки. Кн. 4: Народ и война. — М.: Наука, 1998. — С. 129–130.

*** Нюрнбергский процесс. М., 1998 — т. 7. — С. 15.

транспаранти. Про один з таких «урочистих заходів» газета «Вінницькі вісті» писала: «О 12 годині дня 3 березня в приміщення Педагогічного інституту було зібрано коло 1000 робітників, котрі добровільно від'їжджають на працю до Німеччини. Кожний з робітників одержав свій номер вагона та безкоштовний квиток на подорож до Німеччини. Представники німецької влади та Уряд Праці побажали від'їжджаючим щасливої, радісної подорожі, поділившись з ними своїми думками. На від'їзд кожному було видано безкоштовні харчі. Всі спокійно рушили підводами на станцію залізниці. Тисяча молодих юнаків і дівчат приїхали до вінницького вокзалу з тим, щоб разом, одностайно вирушити у Велику Німеччину на роботу. Кожний з від'їжджаючих має особливий настрій, в якому виражається енергія й відповідальність перед новим світом — Європою. Кожний з них прагне побачити життя Великої Німеччини. Рівно о 5 годині дня потяг від'їхав од вокзалу»*.

У березні 1942 року з відозвою до населення звернувся і голова м. Києва. Заклики до праці, нагадування населенню про обов'язок перед «німцями-визволителями», агітація до виїзду на роботу у Рейх були основними мотивами його виступу. Крім того він повідомив, що виїзди до Німеччини будуть проводитись щоденно, починаючи з 7 квітня 1942 року**. А вже у квітні голова м. Києва звернувся до молоді: «Можуть виїжджати на роботу хлопці й дівчата віком 14–18 років. Перший ешелон молоді виїде з Києва 4 травня***. Однак слово «можуть» скоріше слід було розуміти як «повинні». За наказом міського голови у кожному районі м. Києва терміново склалися списки всієї молоді віком від 14 до 18 років з вказаними роками народження та домашніми адресами. Список лише по Подільському району включав 874 особи****. З'явилися і перші рознарядки з відправки: 1 травня 1942 року необхідно

* Вінницькі вісті. 1942 р. 5 березня.

** ДАКО. Ф. — Р-2356. — Оп. — 3. — Спр. 9. Арк. 20–21.

*** ДАКО. Ф. — Р-2356. — Оп. — 3. — Спр. 9. Арк. 12–14.

**** ДАКО. Ф. — Р-2360. — Оп. — 3. — Спр. 14. Арк. 265–295.

було відправити до «Великонімеччини» 200 хлопців, ще 200 хлопців відправляли 8 травня та 12 травня ще 200 хлопців та дівчат*.

Згодом зміст відозв голови м. Києва набув іншого характеру — заклики змінились погрозами, замість обіцянок щасливого життя окреслювались перспективи покарання: *«...Всіх злісних осіб, що уникають від праці, буде притягнуто до відповідальності за саботаж... Приміщення та майно тих, що з метою ухилення від праці вивтікають з Києва, буде вилучено як безгосподарне та поступить у фонд допомоги утриманням тих робітників, що виїхали на роботу до Німеччини добровільно»***. У місті було розроблено заходи щодо населення, яке підлягало відправці до Німеччини. Людей, яких обрали для відправки, чиновники повинні були оповістити під розписку, поставити штамп у паспорті «На роботу до Німеччини» та відібрати хлібні картки. Списки осіб, які не з'явилися на вербувальні пункти, відправляли до поліції, приміщення, де вони мешкали, опечатували***.

Постановою голови м. Києва № 101 від 18 травня 1942 року вводилась відповідальність осіб, які без поважних причин ухилялись від виїзду на роботу до «Великонімеччини». Цих «порушників» відправляли до Німеччини примусово, виселяли з житлових приміщень (члени родини виселенню не підлягали), конфісковували усе майно, яке передавали Українському комітету допомоги. В той же час за наступною постановою № 102 житло добровольців, від'їжджаючих до Німеччини, вважалося заброньованим до повернення і знаходилось під доглядом районної управи міста Києва. Але квартплату та комунальні послуги слід було сплачувати на загальних підставах. У разі, якщо робітник не повертався з Німеччини, районна управа повинна була розпоряджатись майном остарбайтера за його вказівкою****.

Однак ні агітація, ні залякування не дали очікуваних результатів. Вже на початку 1942 року стало зрозумілим, що необхідної кількості робітників зі Сходу Німеччина не отримує. Керівник ділової групи з організації праці радянських людей міністеріальдиректор Мансфельд вже 19 лютого заявляв про те, що хвороби радянських людей в результаті низьких продовольчих норм та сильного фізичного виснаження не можуть привести до успішного використання їх в німецькій промисловості*****.

* ДАКО. Ф. — Р-2412. — Оп. — 2. — Спр. 18. Арк. 18.

** ДАКО. Ф. — Р-2356. — Оп. — 3. — Спр. 9. Арк. 22–22 зв.

*** ДАКО. Ф. — Р-2412. — Оп. — 2. — Спр. 18. Арк. 1–2.

**** ДАКО. Ф. — Р-2412. — Оп. — 2. — Спр. 1. Арк. 154–155.

***** Белорусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944). Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). — С. 7.

Проте вже з весни 1942 р. вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. За циркуляром, підписаним А. Розенбергом 6 березня 1942 р., вимагалось направити до Німеччини 627 тис. «східних робітників», з яких з України повинні були набрати 572 тис.*

Новий генеральний уповноважений з праці у своїй програмі поставив завдання мобілізувати цивільних кваліфікованих робітників і робітниць в радянських районах, починаючи з 15-річного віку, для роботи у Німеччині**. З 15 березня встановлювались щоденні норми вивозу робітників: з генерального комісаріату Білорусії — 500 осіб, із Центрального економічного інспекторату — 500 осіб, із Рейхскомісаріату Україна — 1000 осіб. З першого квітня ця квота повинна була зрости вдвічі***. До 24 липня 1942 р. в Рейх повинно було прибути 1,6 млн. іноземних робітників****.

Генеральний уповноважений з мобілізації іноземної робочої сили для Рейху Заукель влітку 1942 року відправився у подорож по Україні. Метою його поїздки було вивчення обстановки на місцях та організаційне забезпечення вивозу робочої сили до Німеччини. На запитання, чи не могло б українське робітництво з такою ж користю працювати на заводах на батьківщині, гауляйтер відповів: «Більшовики, відступаючи, знищили велику частину українських фабрик, а машини й сировину вивезли. Доки можна буде українську промисловість відбудувати, багато виробничих сил марнувалося б. З другого боку, німецька промисловість і німецьке сільське господарство із своїм найновішим технічним обладнанням дають таку продуктивність, що її більшовицьке господарство ніколи не досягло б. Тільки німецьке господарство зможе постачати Україну продукцією, потрібною їй для усунення наслідків більшовицького грабінництва. Сьогодні вже виробляють по німецьких фабриках плуги й трактори для України, німецьке сільське господарство відступає Україні найкращі породи домашньої худоби, дає посівне зерно»*****.

Якщо не знати про звірства фашистів на окупованих територіях, не мати жодного уявлення про расову теорію Гітлера, не читати спогади

* Потільчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — С. 18.

** ЦДАВО України. — Ф.4620. — Оп.3. — Спр. 249. — Арк. 29–30.

*** Остарбайтери: Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Царик О. Г. (упоряд.). — Рівне : Азалія, 1996. — С. 8.

**** Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 226.

***** Голос. Берлін. Часопис для Українців в Німеччині. 1942 р. 14 червня.

свідків — жертв фашизму, то агітаційні промови, листівки, виступи німецького командування періоду війни дійсно складають враження, що саме Великонімеччина «повстала з попелу», щоб врятувати світ. Теорія «доброго німця-рятівника», яку мусувала як німецька, так і українська преса на окупованій території, ставала офіційною для населення окупованих територій. Секретні ж документи фашистської верхівки на окупованих радянських землях були абсолютно протилежними. Гауляйтер Кох, прибувши із штабу фюрера, представив свою політичну концепцію як рейхскомісара у такий спосіб: «...ніякої вільної України не існує. Мета нашої роботи — змусити українців працювати на Рейх, а не зробити цей народ щасливим. Україна має постачати все, чого бракує Німеччині. Це завдання має бути виконаним, не зважаючи на жертви»*.

Реальні дії фашистського окупаційного режиму на захоплених територіях швидко витверезили населення щодо обіцянки кращого життя: депортації та масові розстріли населення красномовно свідчили про дійсне ставлення гітлерівців до України та українців. Агітаційні заходи з вербування населення поступово переставали діяти. Реальний стан справ в Німеччині не відповідав пропагандистським обіцянкам. Лише деяким робітникам щастило потрапити в пристойні умови життя та праці, більшість же ставала заручниками нацистського свавілля.

Вже 20 лютого 1942 року німецьке командування розробило «Загальні положення про вербування та використання робочої сили зі Сходу». Інструкції передбачали, що на окупованих територіях створювались спеціальні табори, де відібрані до відправки робітники проходили медогляд та перевірку на благонадійність. Відправляли робітників у окремих замкнутих транспортах під охороною поліції. Потім робітники проходили карантинні табори на кордоні Німеччини, а згодом через пересильні табори направлялись на місця роботи**.

За цими положеннями фашистське командування планувало розміщувати східних робітників в ізольованих від німецького населення таборах з відповідною огорожею, по можливості — *колючим дротом*. Якщо у сільській місцевості це було впровадити неможливо, то місця

* Записки про збори в Рівному з приводу поводження з українським населенням (28 серпня 1942 р. Секретно!) // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 575.

** ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 147. Арк. 19–26.

розташування повинні були щільно замикатись та добре охоронятись. Попередньо гестапо повинно було перевірити майбутні місця розташування східних робітників на їх придатність. У таборах передбачалось мати приміщення для вмивання, приміщення для ізолятора та арештантську камеру з розрахунку на кожні 100 осіб.

Місця проживання східні робітники мали право лишати тільки для роботи на підприємстві, а весь свій вільний час проводити в таборі. Крім того, підприємствам рекомендовалось створити такі умови, за яких *німецький робітник, що буде працювати поряд зі східними робітниками, відчував би свою зверхність і в нього не виникало б відчуття робочої солідарності зі східними робітниками**.

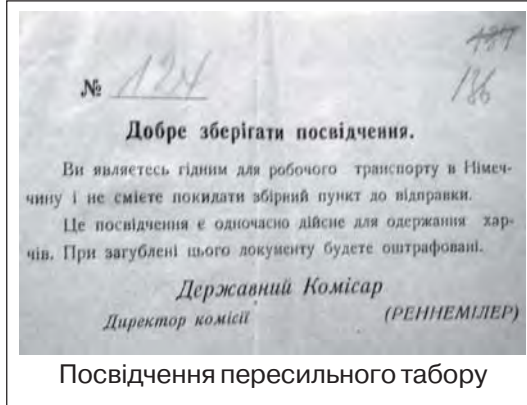
Етапування до Німеччини

«Гідні умови» для «бажаючих виїхати» на роботу до Рейху створювали вже в Україні. Пересильні табори розміщували здебільшого у великих містах. Київський пересильний табір знаходився у будинку колишнього обласного військового комісаріату по вулиці Львівській № 24. Але у 1942 році будинок і двір було обнесено колючим дротом, а на воротах окупаційна адміністрація прилаштувала вивіску «Штаб по набору робочої сили до Германії. Київ — Україна. Пересильний табір». Керував цим «Штабом» німець Краузе. Пересильних годували один раз на день рідкою юшкою без картоплі, видаючи по 200 грамів хліба. Людей били за найменші провини, саджали у камери з ґратами. Спати пересильні були змушені просто на цементній підлозі казарми. На стінах двох казарм (чоловічої і жіночої) залишились написи тих, хто тут перебував: «Тут ми знаходились два тижні, мучились, їли баланду один раз на день, а клопи вночі не давали нам спокою. Може, ще будемо мучитись два тижні — хто знає? Прощайте, наші товариші, не потрапляйте сюди, викручуйтесь! Загравте мідні труби, залишайте здорові українські люди. ...Виїхали 31 серпня». «Прощай, мила Україно! Ти будеш вільна, а ми їдемо в прокляту Німеччину. Цвіт України забирають німці». «Тут сиділи дівчата, на цьому вікні, і думали, як втекти додому. Хай живе рідний дім!»**.

* Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944). Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). — С. 54–55. (Общие положения по вербовке и использованию рабочей силы из оккупированной территории СССР. Берлин. 20 февраля 1942 г. БА, РВ 19/2147, с. 45–50.

** Известия. Москва. 1943 г. 2 декабря.

Але у Києві існувало два пересильних табори. Другий, розташований на вулиці В. Підвальной 25, мав більш пристойні умови. За наказом київського голови туди відправляли тих, хто добровільно погодився виїхати на роботи до Німеччини*.

Людям, які потрапляли до пересильного табору, видавали пронумероване посвідчення у якому зазначалось: «Добре зберігати посвідчення. Ви являєтесь гідним для робочого транспорту в Німеччину і не смієте покидати збірний пункт до відправки. Це посвідчення є одночасно дійсне для одержання харчів. При загубленні цього документа будете оштрафовані»**.

«Цікава подорож» на Захід для робітників зі Сходу починалася з поїздки у вагонах для худоби. Кількість людей, загнаних до одного вагона була такою, що вистачало місця лише для сидіння. На підлогу, в кращому випадку, кидали пучки соломи. Іноді вагони не відкривали по кілька днів, до станції прибуття. За спогадами одного з остарбайтерів в дорозі лише на сьомий день пасажирам дали півкіло глевкого хліба, а води не давали зовсім***. Хоча — існували і винятки. На першому етапі вивозу робітників зі Сходу на станціях пасажирів годували хлібом і ковбасою. Деякі колишні остарбайтери згадують, що на шляху до Німеччини їм давали густий суп та хліб****.

Газета «Правда» у 1943 р. подавала й такий факт: «Для того, щоб попередити спроби нещасних людей тікати з дороги, німецьке командування встановило нечуваний порядок перевезення насильно мобілізованих радянських громадян. Наказ по 18 німецькій армії, підписаний Ліндеманом, зобов'язує надівати на чоловіків та жінок, яких перевозять, кайдани»*****.

Втікши 8 жовтня 1942 року з Німеччини, Велошкурський Володимир Петрович, 1924 року народження, житель села Середньо-Тепле, Верхньо-

* ДАКО. — Ф. — Р-2412, оп. 2, спр. 18. — Арк. 1-2.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 41. — Арк. 136.

*** За радянську Україну. Б.М. 1942 р. 9 червня.

**** Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 38, 74.

***** Правда. Москва. 1943 р. 30 мая.

Теплянського району Ворошиловградської області, згадував: *«В дорозі німецькі солдати нас били. Я бачив сам, коли наші підлітки вибігали на станціях попити води, але солдати їх били. Побиттю піддавалися також мобілізовані дівчата, їх заганяли у вагони і замикали на замки. Цивільне населення Німеччини ображало нас, сипало в очі пісок і кидало камені, а діти дразнили нас словами «російські свині». Наш ешелон знаходився в дорозі 12 діб. 18 вересня 1942 р. ми прибули в німецьке місто Галле. Коли ми прибули, нас вишикували, прийшли німецькі барині, почали вибирати собі дівчат у рабині»*.*

«Східні працівниці» з України

Під час перевезення люди навіть не мали можливості справляти звичайні природні потреби. Іноді ешелон зупиняли у полі, оточували ділянку озброєними військовими і виганяли на цю ділянку спільно жінок і чоловіків. За спогадами колишніх остарбайтерів люди, яких перевозили у таких жакливих умовах, вже не соромились один одного. А іноді прямо у центрі вагона прорубували дірку, яка і слугувала туалетом**.

Взимку вагони не опалювались, тому часто з вагонів при прибутті на станцію призначення доводилось вивантажувати трупи***.

* ЦДАВО України. — Ф.4620. — Оп.3. — Спр. 242. — Арк. 10.

** Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. — 188.

*** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 127.

Облікова картка

Під час перевезення багато людей не полишали надію втекти з «трудового полону». Деяким сміливцям вдавалось ударитися навіть прямо з ешелонів, що прямували до Рейху, а дехто робив це не один раз. Так полтавчанин Є. Чекай тікав з дороги 12 разів***.

Оскільки такі факти були непоодинокими, німці всіляко з цим боролись: коли в одному з вагонів на станції Цвітоха Кам'янець-Подільської області втекли кілька пасажирів, то по прибуттю на станцію Славута німці розстріляли кількох спійманих втікачів та 33 юнаки, яких везли на роботу****.

Згодом зростання дефіциту робочої сили змушувало німців

Часто на території Польщі, згадують колишні «остарбайтери», ешелони зупиняли і проводили дезінфекцію. Людей виводили з вагонів, відправляли в баню, де ті мились мильним розчином. На таких станціях проводили і облік робочої сили — на людей надівали номери, іноді номери просто тримали у руках, і фотографували для облікових карток*. Сьогодні велика кількість таких облікових карток з фотографіями, на яких люди тримають номери, зберігається в українських архівах**.

Telegramm-Fernspruch-Fernschreiben-Funkspruch						
Nachr.-Stelle	Nr.	Beaufordert				
		am	Tag	Zeit	durch	Rolla
Vermerke:						
Angenommen oder eufgenommen						
von		Tag	Zeit	durch		
Abgang	Anr.	Absendende Stelle			Reichskommissar Rowen	
Tag		Herrn Generalkommissar			11 5/8/42	
Zust.		Dajewgorostyjak			Fernspruch:	
Dringlichkeit:					Anschluss: 57	
Vermerk						
Betrifft: Deutschland-Transporte April und Mai 1942,						
Unter erneuten Hinweis auf in dieser ereignisreichen Angelegenheit unterm 5.4. ergangene Anweisungen erlaube ich, das auf Verwirklichung der Bereitstellungen und Abtransporte für Reich entscheidender Wert zu legen ist.						
Gegenüber Gesamt-Zoll für das RKV für April von 108 Transporten bisher nur 52 Transporte vorgemeldet. Demgegenüber dringend nötig, für Mai schützes Zoll von 120 Transporten mit je 1000 Arbeitskräften voll beladen aufzubringen.						
Nach Generalkommissare, Gebietskommissare und Stadtkommissare persönlich verantwortlich, das trotz aller Schwierigkeiten, die auftreten, Anforderungen des Generalbevollmächtigten für Arbeitsersatz voll befriedigt werden.						
Stetliche Besichtigungen aller Beteiligten sind durch Hinweis ihrer vollen Autorität unbedingt entsprechend zu steuern. Bei auftretenden Schwierigkeiten nicht zu hebenden ersten Schwierigkeiten sofort Bericht hierher.						
Diese Anweisung den Gebiets- und Stadtkommissaren örtlich weitergeben.						
g.w. K o x h						

Телеграма Е.Коха з розпорядженням про збільшення плану перевезень «східних працівників» з України до Німеччини

* Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 141, 188.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 347, 445—473.

*** Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. — С. 216.

**** Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941—1944. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 102.

більш ретельно її зберігати. Тому, коли ловили втікачів, їх засуджували і відправляли на різні строки до концентраційних таборів, таких, як Дахау, Освенцім та інші. Адже там ув'язнені також могли працювати та ще й безкоштовно.

Педантичні німці навіть обраховували, скільки коштувало німецькій владі перевезення одного робітника. Підприємство, що брало робітника, повинно було повернути державі витрачені кошти, а робітник, приступивши до роботи, був зобов'язаний повернути ці витрати підприємству. Необхідну суму керівництво заводів вираховувало із заробітної платні остарбайтера. Так, з металургійного заводу Кайзер Берлінська біржа праці у жовтні 1942 року стягувала за перевезення одного робітника збори у таких обрахунках:

– за вербування і доставку до німецької прикордонної зони — 8 рейхсмарок;

– транспортні витрати від німецької прикордонної станції до Берліна — 20,6 рейхсмарок;

– збір за непередбачені витрати до моменту передачі — 3 рейхсмарки;

Отже, загальна сума доставки одного робітника для підприємства обходилась у 31,6 рейсмарки. Крім того установа, що отримувала робітника, оплачувала дозвіл на працевлаштування у сумі 3,5 рейхсмарки та дозвіл на трудову діяльність — 5 рейхсмарок*.

Звісно, вся ця сума відшкодовувалась підприємством із заробітної платні робітників.

Наростаюча нестача робочої сили в Рейху змушувала збільшувати набори іноземних робітників для праці у Німеччині. Той же металургійний завод Кайзер з травня по вересень 1942 року надсилав клопотання про виділення 100 остарбайтерів для роботи на даному підприємстві. Керівництво заводу сповіщало, що нестача робітників призводить до того, що план по випуску продукції виконується лише на дві третини, наявні 150 німецьких робітників та 48 французьких військовополонених були не в змозі забезпечити виконання плану. У зв'язку з розширенням виробництва, збільшенням цеху червоного лиття, приростом випуску алюмінію завод розраховував саме на східних робітників і готовий був їх прийняти — протягом літа на території заводу були побудовані табірні бараки для розселення остарбайтерів**. Подібна ситуація склалась на

* ЦДАВО України. Ф. 3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 172, 172 зв., 184, 184 зв.

** ЦДАВО України. Ф. 3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 140.

більшості промислових підприємств Німеччини. Однак, з середини 1942 року охочих поїхати на роботи до Рейху стає все менше. Занадто великим був розрив між обіцянками європейського життя та приладами праці за кордоном і реаліями життя остарбайтерів, які надто нагадували життя полонених.

«Половання за черепами»

Незважаючи на сувору цензуру, українці дізнавалися з листів вивезених земляків про рабське становище східних робітників за кордоном. Ця інформація швидко поширилась по Україні. Крім того й німці не церемонилися з населенням окупованих територій, притримуючись жорстокої політики загарбників, і вже у 1941 році показали своє справжнє лице. Добровольців, які бажали виїхати на роботу до Німеччини, ставало все менше, а Третій рейх вимагав поповнення трудових ресурсів країни. Окупанти почали вдаватися до насильницьких дій, вживаючи все нові методи примусового вивозу населення.

Половання на людей влаштовували всюди: в кінотеатрах, церквах, ремісничих школах, просто на вулицях. Стало небезпечно ходити на базар, до магазину, у кіно, просто виходити в місто. Колишній остарбайтер Борис Іванович Зіоменко згадував, як під час війни він разом з батьками жив у Харкові і, щоб якось заробити на харчування, почав з друзями ходити на Благовіщенський базар. Двічі разом з товаришами потрапляв під облоги військ СС, які примусово вивозили хлопців розчищати дороги від снігу за місто, а увечері після роботи їх повертали назад. Проте під час третьої облоги схоплених повезли не за місто, а розмістили у бараках на сортувальній станції. Запитали прізвище та адресу, відправили посильних до батьків, взяли там необхідні речі, посадили у теплушки і під конвоєм відправили до Німеччини*. У містах такі облоги стають звичним явищем, у Києві вони відбувалися щоденно.

Кожне місто, село, хутір отримали рознарядку щодо кількості вивозу людей до Німеччини. Люди як могли чинили опір. Збільшились випадки добровільного покалічення або зараження тяжкими хворобами. Таких випадків лише на ст. Зам'янка що на Кіровоградщині, порівняно невеликому населеному пункті, зафіксовано понад 1000**. Дехто вдавався

* Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 45.

** Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. — С. 217.

до підкупів посадових осіб, лікарів, поліцаїв, і це спрацьовувало — доки вистачало грошей. Декого врятували від відправки у Німеччину фіктивні шлюби підлітків. Часто лікарі, ризикуючи бути викритим, давали липові довідки молоді про неіснуючі у тих хвороби, багато хто з таких сміливців поплатився власним життям. Існував ще один спосіб врятувати дітей від вивозу у Німеччину. Батьки, старші брати та сестри могли запропонувати власну кандидатуру на від'їзд до Рейху замість дітей, сестер та братів, якщо стан їх здоров'я влаштував окупаційну владу. Однак у такому разі вони повинні були писати заяву на виїзд за власним бажанням і вважались такими, що відправились до Німеччини добровільно. На жаль згодом, після повернення на батьківщину, так само вважала і радянська влада.

Такий протест населення проти насильницького вербування призводив до жорстоких дій окупаційної влади. Серед основних заходів, що застосовували фашисти проти населення, яке відмовлялось їхати до Німеччини були: конфіскація майна та зерна, спалення будинків, насильницький згін та побиття зігнаних, насильницькі аборти у жінок*.

У 1943 р. «полювання за черепами» досягло свого апогею. З березня по червень 1943 р. за наказом Заукеля необхідно було депортувати мільйон радянських цивільних робітників, з 15 березня встановлювалась щоденна норма вивозу — 15 тис. осіб, з рознарядкою по адміністративним районам**. Тому за розпорядженням рейхскомісара все населення 1923, 1924, 1925 років народження зобов'язувалось пройти дворічну трудову повинність у Німеччині.

В головному місті рейхскомісаріату «Україна» Рівному газета «Волинь» за 9 травня 1943 року вміщувала добірку статей, присвячених саме проблемі залучення молоді до праці у Рейху. Назви агітаційних опусів говорять самі за себе: «Відозва про обов'язкову працю української молоді 1923–1925 року народження», «Державна служба праці», «Українська молодь», «Обов'язок служби праці української молоді». Між статтями вміщувалась агітка: «Німецький вояк обороняє Твою Батьківщину! Дякуй йому незворушною готовністю до праці!» Газета розповідала про працю німецьких, голландських, норвезьких, датських робітників, розписувала,

* ЦДАВО України. Ф. 3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 9.

** Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1945): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. Артемова А. П., Долгорукова А. И., Карабутченко И. И. и др.; Под ред. Юденкова А. Ф. — М.: Воениздат СССР, 1974. — С. 225.

якою гарною мусить бути праця, що йде на користь усієї європейської спільноти, стверджувала, що «...кожний зрозуміє ціну спільної праці для суспільства і буде брати участь у суспільному житті європейських народів з гордим почуттям, що він зробив щось для європейської спільноти в той час, коли вона тільки народжувалась під тяжкими ударами і серед злиднів». У той же час зазначалось, що всякого, хто буде «...виключати себе, або спробує відмовитись від обов'язку праці, треба розглядати як найманого жидами і більшовиками»*.

Збір та відправку молоді було організовано по-німецькому швидко та чітко.

Жителям Кам'янець-Подільського 1923 та 1924 років народження було наказано з'явитись о 8 годині ранку 7 червня 1943 р. до табору виховної праці для проходження медичної комісії, а молодь 1925 року народження повинна була це зробити наступного дня. До того ж одяг та необхідні речі слід було взяти з собою, оскільки до відправки транспорту 9 червня повертатись додому було заборонено**.

Щоб уникнути насильного вивозу до Німеччини, молодь почала переховуватись у лісах, глибоких балках, каменоломнях, більш активно поповнювала партизанські загони. Навіть деякі німці розуміли, що насильницькі методи «вербувальних загонів» значно посилюють протидію населення. Міністерство Рейху окупованих територій Сходу вказувало на згубні наслідки вербування робітників не шляхом пропаганди, а засобами примусу. Таку ж думку висловлював начальник поліції безпеки у службовій записці. «...**Примусовий набір робочої сили для Рейху, — писав він, — дається все згубніше взнаки. Методи набору сприяють цьому... Особливе занепокоєння викликає той факт, що на роботу набирали дітей і молодь віком від 12 до 18 років. Серед населення все більше поширюється думка, що краще піти в банди (партизанські загони — авт.), ніж бути примусово висланим у Німеччину...**»***.

Крім листів з Німеччини та розповідей остарбайтерів, які повернулись додому через хворобу, застерігало від добровільного від'їзду і по-

* Волинь. Рівне. 1943 р. 9 травня.

** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 91.

*** Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943): Т. 3 / Упоряд. В.М. Косика. — Львів, 1999. — С. 318.

водження місцевої влади, яка дискредитувала себе навіть в очах тих українців, які вважали нову владу визволительською від більшовизму. «Німці ще гірші, ніж більшовики — багато пообіцяли, а нічого не зробили», — було одним з лейтмотивів листів, що родичі надсилали остарбайтерам*. В подібних листах сповіщалось про крадіжки, хабарництво, пияцтво, спекуляцію, несправедливість окупаційної влади як серед представників українства, що знаходилося на службі у німців, так і серед самих німців. Родичам, що працювали у Німеччині, українці писали і про збільшення кількості партизанських загонів, які поповнювались і за рахунок тих, кого було призначено для відправки до Німеччини. Партизани нападали на гітлерівські військові об'єкти, вбивали поліцаїв та фашистських прибічників, звільняли зібраних для відправки у Німеччину українців. Звісно, якщо подібні листи потрапляли до рук цензорів, то до адресатів вони не доходили.

Фашистську владу цікавило залучення до праці у Німеччині не лише робітників-чорноробів, але й українських фахівців-професіоналів з вищою освітою. Інженери, лікарі, музиканти запрошувались до праці у Рейху. У разі відмови запрошення ставали все більш настійливими та невідступними.

Газета «Київська правда» у листопаді 1943 року розповіла про долю професора Володимира Лаврентійовича Лозинського — відомого у Києві лікаря та талановитого викладача**. Німці наполегливо вимагали від професора поїхати на роботу до Німеччини, однак похилого віку людина знайшла у собі сили відмовитись від цього «запрошення». Окупаційна влада кілька разів зверталась до професора з вимогою виїхати до Рейху, але сім'я Лозинських вирішила за будь-яких умов залишитись на Батьківщині. Одного разу племінниця Лозинських, вийшовши у місто, не повернулась додому. Вона потрапила під облогу і була насильно вивезена до Німеччини. Згодом подружжя було виселено з власної квартири, з якої окупаційна влада не дала взяти жодної речі, жодної книги з чималої бібліотеки професора. Лозинські знайшли притулок у своїх друзів, але і після цього окупаційна влада не дала родині спокій: вимоги виїхати на роботу до Німеччини не припинялись. Після одного з відвідувань німецького чиновника Володимир

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 9–10.

** В.Л.Лозинський протягом багатьох років очолював кафедру акушерства та гінекології №2 Київського інституту удосконалення лікарів, був одним із ініціаторів та організаторів Київського інституту охорони материнства та дитинства.

Лаврентійович та його дружина Лідія Мартинівна прийняли отруту. Сусіди по квартирі, відчувши недобре, ввійшли до кімнати і, побачивши напівнепритомних людей, намагались їх урятувати. Лідія Мартинівна з останніх сил прохала: „Не рятуйте нас. Їхати не хочемо. Залишіть нас”. Врятувати Лозинських не вдалося, подружжя ціною власного життя залишилось на Батьківщині*.

Звісно, що для окупаційної влади факти добровільного понівечення та навіть самогубства потенційних остарбайтерів не ставали на перешкоді посилення вербувальної кампанії. За наказом фашистської адміністрації у містах управителями будинків складались списки населення від 16 до 45 років, що підлягали відправці до Німеччини. У сільських районах такі списки складали старости. До списків в обов'язковому порядку потрапляло все непрацююче населення, яке не мало малих дітей, та молодь, яка не навчалась.

Людам, які потрапляли до цих списків, окупаційна влада надсилала повістки з наказом з'явитись на вербувальний пункт. У разі неявки таких людей розшукували та приводили до вербувальних комісій під конвоєм. Крім того, окупаційна влада зобов'язувала квартиронаймачів повідомляти на вербувальний пункт про появу у власних помешканнях осіб, які ухилились від виїзду на роботи до Німеччини і не з'явилися по повістці. За невиконання цього наказу квартиронаймачі повинні були відповідати за законами військового часу**.

Гітлерівська влада розуміла, що крім насильницьких методів слід було застосовувати і пропагандистські. Тому з числа остарбайтерів, які довели свою благонадійність в Рейху, набирались загони пропагандистів, яких навчали на спеціальних курсах, а потім невеликими групами у супроводі німців відправляли на окуповану територію Радянського Союзу. Так, у червні-серпні 1943 року подібна група була відправлена у Луцьку, Пінську, Житомирську, Київську, Дніпропетровську, Кіровоградську області.

В задачі пропагандистів входило розвіяти «чутки» про тяжке становище східних робітників у Німеччині та агітувати до виїзду у Німеччину нових робітників. У своїх звітах пропагандисти виділяли, що важко було працювати там, де існувала налагоджена партизанська агітація, підкреслювали, що негативно на населення впливали розповіді остарбайтерів, які

* Київська правда. Київ. 1943. 23 листопада.

** ДАКО. Ф. – Р–2360. – Оп. – 3. – Спр. 4. Арк. 20, 70, 79, 84.

повернулись додому через хворобу, та листи, що обійшли цензуру. Втім, гітлерівська чиновники зазначали, що не слід недооцінювати роботу пропагандистів з населенням на окупованій території. Підкреслювали, що агітаторам слід надавати допомогу на місцевому рівні, забезпечувати їжею і житлом, ілюстративними матеріалами, плакатами, направляти для роботи в ті місця, звідки пропагандисти родом, де їх знають*.

Але в кінці 1943 — на початку 1944 років мобілізація трудового населення України та його відправка до Німеччини стала найпотужнішою. Пов'язано це було з перемогами радянських військ на фронті та відступом фашистів. Прокоментувавши директиву Гітлера від 8 червня 1943 року, Гімлер зазначав: «1. Фюрер прийняв рішення очистити загрозливі діями бандитів райони Північної України і Центральної Росії від всякого населення; 2. Все працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження ГБА (головноуповноважений з трудовикористання) на правах військовополонених; 3. Жіноче населення призначено ГБА для роботи в Рейху»**.

Окупаційна влада на місцях суворо розправлялась із непокірними: 7 липня 1943 року гебітскомісар-поліцайфюрер в Монастирищі видав наказ про загальні міри покарання для тих, хто не виконав розпорядження їхати до Німеччини. За цим розпорядженням особа, що саботувала виїзд, заарештовувалась і відправлялась в Монастирище, діти порушника, яким ще не виповнилось 16 років, передавались сирітському будинку або родичам (якщо вони існували), члени родини від 16 до 50 років заарештовувались і також відправлялись в Монастирище, старші 50 років передавались родичам. Все майно, включаючи хату і землю, підлягало конфіскації. Інвентар і продукти харчування передавались у розпорядження районної влади. Заарештованим дозволяли взяти з собою ті речі, які вони самі могли донести. Тож людей ставили перед вибором — їхати до Німеччини і залишити на Батьківщині сім'ю з майном, чи їхати до Німеччини з усіма працездатними членами родини, втративши майно та залишивши дітей та старих батьків напризволяще.

Почалась так звана «тотальна мобілізація». Ставилась задача не залишити працездатного населення для радянської влади, яка поверталась на звільнені території. І ці завдання окупаційна влада намагалась вико-

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 4–16.

** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 109.

нувати. Проте і серед цивільного населення з'явилося багато охочих виїхати на роботу до Німеччини. Фольксдойче, біженці, які не сприймали сталінський режим, українці, які співпрацювали з німцями під час окупації — ці категорії населення бажали якнайшвидше потрапити до Німеччини, а направлення на роботу давало гарантоване працевлаштування в Рейху. Всього за 1944 рік Заукелю вдалося завербувати 1.210.000 осіб з Радянського Союзу*.

Починаючи з 15 березня 1943 року, вивезення східних робітників за день повинно було становити 5 тис., а з 1 квітня — 10 тис. осіб. Притому щоденна норма для регіонів спочатку була такою: з генеральної округи Білорусі — 500 осіб, економічної зони «Центр» — 500 осіб, Економічної зони «Південь» — 1000 осіб, Рейхскомісаріату «Україна» — 3000 осіб**.

З окупованих територій фашистам необхідно було відправляти не лише робочу силу, а й награване майно, державні цінності та, власне, евакуюювати свої адміністративні установи та вивозити чиновників. Відтак з'явилися проблеми з транспортуванням. Іноді навіть вже підготовлений до відправки транспорт з робітниками доводилось залишати через наступ радянської армії. Щоб ці ешелони не дістались наступаючим військам, фашистське командування вдавалось до чергового злочину. Один з таких випадків стався на Поділлі. «...Перед відступом німці погнали жителів села Підлісці Ізяславського району на станцію Чотирбоки для відправки на каторгу до Німеччини. На збори давали лише 15–20 хвилин. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих колгоспників і стариків. На станцію німці привели під конвоєм багато тисяч радянських громадян з усієї округи і загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчинили над мирними жителями жахливу розправу. Два ешелони з радянськими людьми гітлерівці пустили під укіс, а два залізничні состави обілляли бензином і підпалили. Решту ешелонів німцям знищити не вдалося. Бійці Червоної Армії захопили дев'яносто вагонів, вщерть заповнених радянськими громадянами» і «таким чином врятували їх від мученицької смерті»***.

* Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 118.

** Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 339.

*** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 103–104.

Отже, дехто добровільно, а переважна більшість — примусово — трудове українське населення потрапляло до Німеччини. Доля більшості з них була приблизно однаковою: рабська праця вдалечині від Батьківщини, жахливі умови життя та роботи, відчуття себе людиною нижчого ґатунку, туга за рідною домівкою, близькими, друзями.

Становище робітників у Німеччині

Реальне становище східних робітників у Німеччині відповідало розробленим гітлерівцями положенням. Перші розпорядження щодо утримання робітників із Радянського Союзу були видані вже 9 лютого 1942 року, протягом лютого–березня було законодавчо врегульовано основні моменти життя та праці остарбайтерів. Законодавчі акти встановлювали норми оплати праці, врегульовували питання страхування робітників, особливості їхнього утримання*.

За наказом Заукеля від 7 травня 1942 року опіка над остарбайтерами на території Рейху покладалась на службу праці Німецького робочого фронту. Служба праці розробляла інструкції начальникам таборів для остарбайтерів, які ті повинні були втілювати в життя. За інструкцією №1 визначались основні норми життя у таборах. Згідно положень інструкцій начальник табору керував роботою персоналу табору, охороною, перекладачем, старостою табору, розпорядниками бараків або кімнат. Притому особливу увагу слід було приділяти підбору старости табору та розпорядників бараків з огляду на їх лояльність до фашистської влади та підтримку керівництва табору.

Розпорядок табору друкувався трьома мовами — німецькою, російською та українською — і вивішувався на видному місці у кожному приміщенні. Встановлювався загальний для всіх таборів час відбою: влітку не пізніше 22.30, взимку — не пізніше 21.30**.

Загальні положення інструкції №1 наголошували, що остарбайтерів «...треба тримати у безумовній дисципліні і в рамках виконання трудових зобов'язань, з іншої сторони їх не слід розглядати як об'єкти гноблення і свавільної поведінки з ними»***. За інструкцією № 3 підкреслювалось, що «...побиття та інші фізичні тортури не повинні мати місця. Якщо

* Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 51.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 134.

*** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 134.

дисциплінарних покарань начальника табору виявиться недостатньо, то слід ґрунтовно поінформувати поліцію, яка здійснить потім необхідне покарання»*. Однак розповіді остарбайтерів говорили про протилежне: *«...Кожного ранку о 6 годині нас по 10 осіб під конвоєм гнали на фабрику, де ми працювали по 12–14 годин на добу, вантажили 100-кілограмові мішки калійної солі у вагони. Робота була надзвичайно важка. Люди падали, а поліцай, що стояв поруч, лютував їм. Хто не міг встати, того відправляли в карцер на 10–15 діб»*. *«...Працювати заставляли багато. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Тих, хто погано працював, німці били»***. Побиття та покарання на більшості підприємств ставали нормою.

Однак ставлення до остарбайтерів залежало від конкретних людей — німців, які працювали поряд або наглядали за роботою. Серед них були і такі, які поводитись людяно, навіть допомагали одежею та харчами. За спогадами Клавдії Михайлівни Чукович начальник цеху, де працювала жінка, був гарною людиною, він відвертався і робив вигляд, що нічого не бачить, коли його дружина приносила до цеху бутерброди і підгодовувала іноземних робітниць***.

Саме з їжею та одягом у остарбайтерів були негаразди. Робітники ходили у тому одязі, в якому приїхали до Німеччини або взяли з собою. За інструкцією Німецького робочого фронту придбання елементів одягу і взуття було можливе тільки в крайніх випадках, а тому керівники таборів особливу увагу звертали на догляд і збереження того одягу, що є. З цією метою регулярно проводились гардеробні лінійки, було започатковано години для лагодження, а також створено швейні і взуттєві майстерні. Господарські служби централізовано постачали матеріал для лагодження одягу та взуття****. Іноді в трудових таборах видавали спеціальний одяг — дерев'яне взуття та балахон*****.

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 132.

** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 152.

*** Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 101.

**** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 134 зв.

***** Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 110.

Інструкція визначала й умови харчування остарбайтерів «...за нормами, встановленими на основі загального становища з постачанням»*. Тобто, фактично, за умов військового часу, коли загальне положення з продовольством було не найкраще, остарбайтерів годували за залишковим принципом.

Наприклад, у квітні 1942 року (не найгірший для гітлерівської армії час) тижневі харчові норми були такими: 2600 г хліба, 250 г масла, 130 г жирів, 5250 г картоплі, 110 г цукру, 14 г чаю-ерзац і овочів (брукви) — по потребі**. За спогадами остарбайтерів реальні харчові норми були ще меншими, картоплі робітники майже ніколи не бачили, сутужно було з м'ясом та маслом, а от бруква часто-густо замінювала майже весь раціон.

Притому, якщо робітник хворів, то норму харчування йому зменшували. Основною їжею були хліб, який видавали приблизно по 200 грамів на добу, та суп-баланда, який частіше за все варили з брукви без картоплі з невеликим шматком маргарину. Майже всі, хто написав спогади про робітничі табори, згадують про постійне нестерпне відчуття голоду***. Німецькі цензори, проаналізувавши листи остарбайтерів за квітень—травень 1943 року, відмічали, що нарікань на харчування стало значно більше****.

Щоб хоч інколи втамувати голод, остарбайтери почали купувати продукти в магазинах під час рідких відпусток у місто. Однак фашистська адміністрація заборонила такі покупки. Німецький робочий фронт циркулярним листом від 14 вересня 1942 року за № 26/42 повторно нагадував усім підприємствам, де працюють остарбайтери, що «східним робітникам» суворо забороняється здійснювати будь-які покупки у магазинах. У листі наголошувалось, що «останніми днями різними інстанціями було помічено, що чоловіки й жінки без дозволу і нагляду залишають табір, щоб додатково купити собі продукти харчування та інші речі повсякденного вжитку». Власникам магазинів давалася вказівка у жодному разі не відпускати товари остарбайтерам, а працівникам таборів

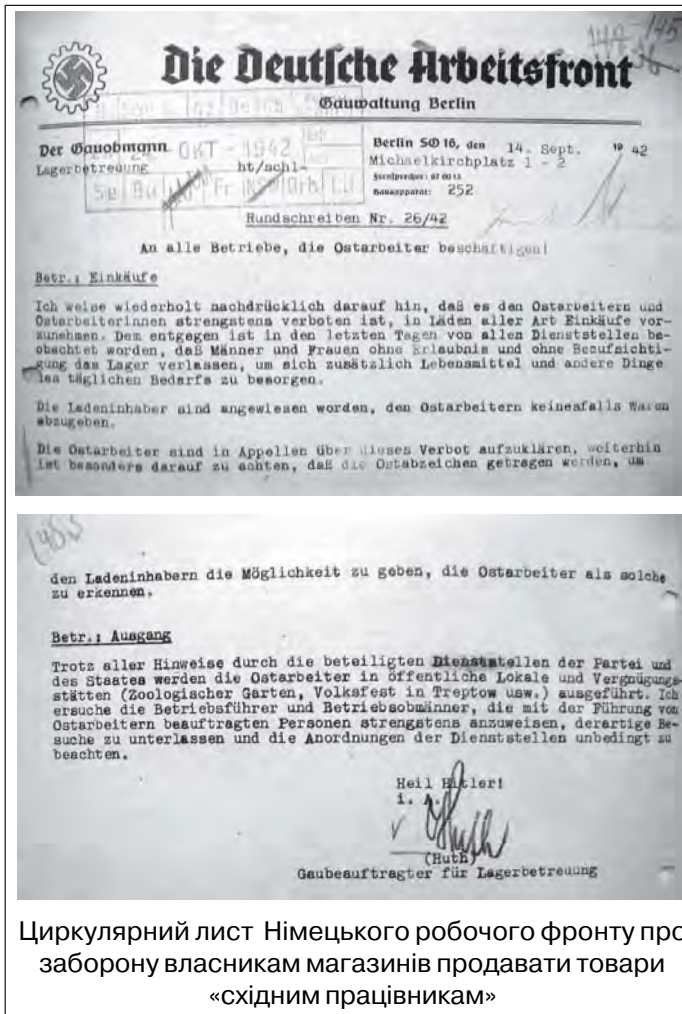
* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 132 зв.

** Срочное письмо рейхсминистра продовольствия и сельского хозяйства земельным ведомствам о продовольственных нормах и порядке их выдачи советским военнопленным и гражданским рабочим (17 апреля 1942 г.). // Белорусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944). Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). — С. 92.

*** Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. — 74, 110, 141, 149.

**** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 10.

особливу увагу приділити носінню остарбайтерами нашивки «ОСТ», щоб надати можливість власникам магазинів їх розпізнати*.

Для робітників з Радянського Союзу наказом Гімmlера від 20 лютого 1942 р. було введено обов'язкове носіння знаку «ОСТ», що підкреслювало «другосортність» походження цих людей. Власне, і термін «остарбайтер» вперше з'явився саме у цьому наказі. Робітники зі сходу повинні були носити знак «ОСТ» на будь-якому верхньому одязі, а за порушення цієї вимоги вводились суворі покарання.

Знак «ОСТ» замінили у 1944 р., коли були введені нові знаки національної приналежності для українців білорусів та росіян. Притому

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 145.

український знак відмінності являв собою дещо змінений тризуб у овальному колі.

Спочатку знак «OST» був нагрудним і його потрібно було носити на верхньому одязі. З літа 1943 року «слухняним» робітникам було дозволено носити цю відзнаку на рукаві, а для порушників він залишався нагрудним. Робітники як могли пристосовувались до цих правил. Іноді знаки пришивали якомога нижче, щоб можна було прикрити рукою, деколи прикріплювали їх шпилькою, щоб відколоти у слушний момент і хоч на деякий час не виглядати людиною нижчого гатунку*.

Селили людей, як правило, у бараках по декілька десятків осіб у кімнаті. Замість ліжок були двоповерхові нари. Німецькі цензори не знайшли жодного позитивного відгуку про житло остарбайтерів у їх листах на батьківщину у квітні–травні 1943 року. Негативних відгуків було вдосталь: холод і недостатнє опалення, темрява в бараках, відсутність можливості прання**. Територія, на якій знаходились бараки, огорожувалась колючим дротом, охоронялась наглядачами та собаками. На роботу в більшості випадків теж водили під охороною. Покидати табір можна було лише для виробничих потреб. На Arbeitskarte — посвідченні, яке видавалось остарбайтерам — зазначалось, що «власнику цього дозволяється вихід з приміщення єдино заради роботи»***. Великим привілеєм вважався відпуск робітника у місто на вихідний день, але в межах місцевої поліцейської дільниці. Повернутись у табір слід було до 21 години, обов'язковим при цьому було носіння знаку «OST» та наявність при собі Arbeitskarte і письмового дозволу на відлучку****.

За порушення цих правил остарбайтерів чекало покарання. Цікаво, що чим ближче просувались радянські війська до німецьких кордонів, тим лояльнішими були судові рішення.

Покарання були різними — від тюремного ув'язнення до грошового штрафу. У травні 1942 року кримінальна поліція затримала громадянина Г. — українського цивільного працівника, що працював на фірмі Говарда, машинобудівному заводі у місті Кіль. В результаті захворювання він був відсторонений від праці на 6 днів та вирішив відвідати брата, який

* Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 86.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 10.

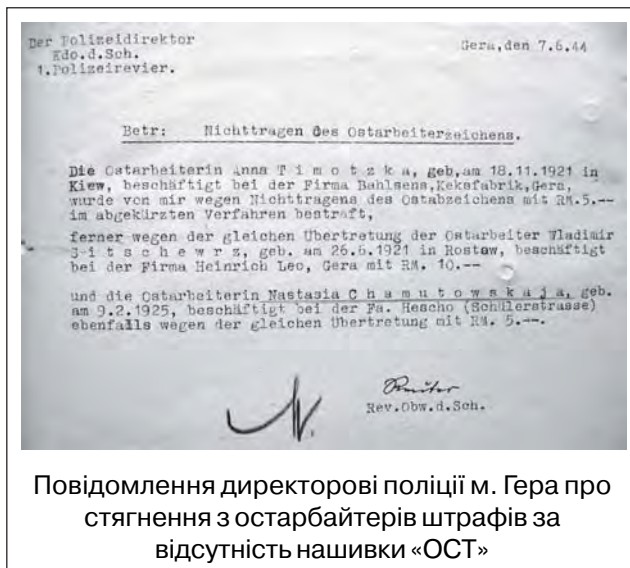
*** ДАКО. — Ф. — Р-5597, оп. 1, спр. 43540. — Арк. 6; спр. 13921, арк. 1.

**** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 51.

працював у місті Дрездені. Однак на залізничній станції міста Кіля його було затримано, притому дозволу на відлучку з місця роботи вказаний громадянин не мав. Тож його було заарештовано і відправлено у допоміжну тюрму міста Лейпцига*.

Такі випадки були непоодинокими. У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігаються документи про відправку східних робітників для відбуття покарань з поліційних органів міста Лейпцига до концентраційних таборів міст Галле та Веймар. Списки перераховують по декілька десятків осіб, і це лише по поліційних установах Лейпцига. Крім того, є документи про відправку неповнолітніх остарбайтерів до таборів для малолітніх. Так неповнолітній М. 1927 р.н. у грудні 1944 року переводився із слідчої тюрми міста Лейпцига у тюрму для малолітніх у місті Іхтерсгаузен для відбуття чотирьохмісячного покарання**. Більшість робітників було покарано за самовільну відлучку без документів, які давали дозвіл на вихід у місто.

На працівників, які не носили знаку «ОСТ», накладались грошові штрафи. Так у 1944 році такі штрафи складали 5–10 рейхсмарок і вираховувались із заробітної платні східних робітників. Притому, як правило, на жінок накладався штраф у розмірі 5-ти, а чоловіків 10-ти рейхсмарок***.

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 107. Арк. 3–4.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 107. Арк. 255–256.

*** ЦДАВО України. — Ф.3206. — Оп.6. — Спр. 307. Арк. 56.

Іноді, за певні порушення, остарбайтера могли позбавити й життя. Один із колишніх східних робітників згадував, що після поразки фашистів під Сталінградом на німецьких будинках висіли чорні прапори. Серед робітників знайшлися такі, що знімали ці прапори та шили собі труси. Одного з них спіймали та після проведення процедури дізнання повісили*.

Плата за роботу остарбайтерів була невисокою. За підрахунками самих німців весною 1942 року встановлений для остарбайтерів податок на заробітну плату був такий високий, що тижнева платня становила в середньому 10–17 німецьких марок, а норми відрахування за харчування та проживання складали 1,5 рейхсмарки в день. Таким чином, якщо місячний заробіток був у середньому 40–68 марок, то з них повинні були відраховувати 45 німецьких марок**. Крім того, підприємці за кожного працівника повинні були сплачувати у заводські лікарняні каси страхову суму у розмірі 4 рейхсмарки. Циркулярний лист № 20 служби праці Німецького робочого фронту, надісланий керівникам трудових таборів 29 липня 1942 року, роз'яснював, що у випадку, якщо фактичні витрати на утримання остарбайтера перевищували його заробітну платню, то не слід було підвищувати тарифи по заробітній платні остарбайтерів, а перевитрати повинна була взяти на себе фірма.

Отже, деякі категорії східних робітників заробітку взагалі не отримували. Не виплачувалась заробітна платня і підліткам***. *Листом встановлювалось, що зарплата остарбайтерів повинна була становити 50% від заробітної платні німецького працівника.* Пояснювалось це тим, що продуктивність праці східних робітників мала бути вдвічі нижчою, ніж німецьких****. За спогадами деяких остарбайтерів реальні виплати були ще нижчими. «Платили по 22 марки щомісячно. З них 16 вираховували за харчування та за одяг», — згадувала одна з робітниць*****. В сільській місцевості діяла складна норма розрахунків, яка приблизно відповідала

* Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 42.

** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 164.

*** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 163.

**** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 95.

***** Листи з фашистської каторги. К., 1947. — С. 141.

нормам платні у промисловості. Однак виплату нерідко здійснювали «натурою»: продуктами та одягом.

Заради справедливості слід зазначити, що не всі остарбайтери під час своєї праці у Німеччині знаходились у надто скрутному становищі.

Ті робітники, що потрапляли на роботу до господаря, як правило, не ходили на працю під конвоєм, не охоронялись солдатами з собаками, не жили у бараках по 20–40 осіб. Тут усе залежало від хазяїна, до якого потрапляли українські робітники. «Я не хочу сказати, що вони до мене відносились погано, — згадувала колишня робітниця, — вони відносились більш-менш нормально. Але працювала я, звісно... Усю роботу я робила беззастережно»*. Аналіз німецькою владою цензурованих листів від остарбайтерів сповіщав, що в листах мають місце прихильні відгуки в окремих випадках про чуйне ставлення до остарбайтерів з боку приватних осіб, хоча і наголошується на великій кількості роботи**.

До дівчат, яких наймали на роботи в міському чи сільському домашньому господарстві, фашистський уряд висував певні вимоги. Їхній вік повинен був становити 15–35 років і зовнішній вигляд «у расовому відношенні по можливості близький до німецького народу»***. За

* Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 59.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 10.

*** Белорусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944). Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). — С. 166.

вказівкою Мюллера, якщо в домашньому господарстві поряд з остарбайтерами працювали й німецькі робітниці, «...то вони повинні підкреслено виділятися і зарозуміло вести себе з тим, щоб не виникло почуття солідарності між німецькими та східними робітницями». Покидати будинок східні робітниці могли лише у господарських справах сім'ї. Втім, за гарну роботу їм раз у тиждень могли надати відпочинок від справ поза домом на 3 години, однак вільний час повинен був закінчуватись до восьмої години вечора. Відвідування під час відпочинку культурних установ та церкви східним робітницям заборонялось*. За розпорядженням Гітлера восени 1942 року слід було вивезти 400–500 тисяч таких українських дівчат для подальшого їх онімечення. За задумкою фіурера через 100 років в Європі повинно було жити 250 млн. осіб, які б говорили німецькою мовою**.

Та й уряд Німеччини розумів, особливо, коли на фронтах війни гітлерівські вояки почали зазнавати поразок, що застосовувати до остарбайтерів слід не лише політику «батога», а й «пряника». Ставлення гітлерівської влади до східних робітників з 1943 року ставало лояльнішим. За провинності, які раніше тягли за собою тюремне ув'язнення, тепер робітники могли бути покарані лише грошовим штрафом.

Обіцяні прогулянки німецькими містами, ознайомлення з європейською культурою для остарбайтерів обмежувались нечастими виходами у місто невеликими групами без дозволу перетинати межі даного населеного пункту. На прогулянки містом випускали не всіх. Таку винагороду слід було заслужити старанною працею та бездоганною поведінкою. Рішення про надання чи ненадання цієї нагороди приймав начальник табору. Запізнення на лінійку, невиконання плану роботи, інші незначні порушення накладали на робітника штамп неблагонадійності та, відповідно, позбавляли дозволу виходу у місто.

Втім, навіть при виході у місто остарбайтерам забороняли відвідувати ті установи, де проводили своє дозвілля німці. На магазинах, кафе, театрах з'явилися написи «Лише для німців». Заборонялось навіть їздити у трамваях.

* Белорусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944). Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). — С. 168.

** Белорусские остарбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944). Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). — С. 218–219.

Інструкція начальникам таборів для остарбайтерів наголошувала, що вихід східних робітників у місто «не повинен супроводжуватись контактами з німецьким населенням»*. Берлінське окружне управління Німецького робочого фронту застерігало всі підприємства, де працюють остарбайтери: «...Незважаючи на всі розпорядження відповідних партійних і державних установ, остарбайтерів виводять у публічні кафе і місця розваг (зоологічний сад, народне гуляння в Трептові і т.д.). Прошу керівників підприємств і начальників виробництв суворо наказати особам, уповноваженим керувати остарбайтерами, припинити такого роду відвідування»**.

Особливо ретельно німецька поліція слідкувала за унеможливленням особистих стосунків між остарбайтерами та місцевим населенням, порушників чекала сувора кара: **«Статеві стосунки між німцями та східними робітниками заборонені і караються для східних робітників смертю, для німців — відправленням у концентраційний табір»*****.

Отже, вільний час східні робітники найчастіше проводили в межах табору. Для певного ідеологічного виховання та зв'язку остарбайтерів із зовнішнім світом керівникам таборів рекомендувалося в обідній час протягом 1–2 годин транслювати інформаційні програми російською та українською мовами, які були розраховані на остарбайтерів. Крім того, рейхсміністерство пропаганди та рейхсміністерство окупованих східних земель випускали для остарбайтерів три газети: «Труд» — російською мовою, «Українець» — українською, «Білоруський робітник» — білоруською мовою. Притому, враховуючи приналежність остарбайтерів до різних народів, центральне бюро служби праці вважало, що українських газет повинно бути вдвічі більше, ніж російських. Керівництво таборів замовляло ці газети у службі іноземних мов, однак їх кількість була недостатньою і не задовольняла нагальних потреб. Газета російських емігрантських кіл «Новое слово» для читання остарбайтерами була заборонена. З німецьких газет рекомендувалося вивішувати на дощці оголошень лише вирізки про хід військових операцій, з картами східного

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 133–134.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 145 зв.

*** Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. Заставенко Г.Ф. (рук.) и др.: Под общей ред. Е.А.Болтина и Г.А.Белева. — 3-е изд. — М.: Экономика, 1985. — С. 194.

театру воєнних дій, вивішувати ж карти німецьких територій суворо заборонялось*.

Для бодай якоїсь організації дозвілля німецька влада іноді запрошувала творчі колективи з України для виступів у трудових таборах східних робітників, а іноді — і в міських концертних залах Рейху.

Після подорожі Україною влітку 1942 році генеральний уповноважений по мобілізації іноземної робочої сили для Рейху Ф. Заукель пообіцяв, що культурне обслуговування українського населення буде всебічно забезпечене. В тому ж 1942 році товариство «Крафт дурх Фройде» («Сила через радість») організувала виступи у містах Німеччини українського національного хору Генерал-губернаторства у складі сімнадцяти співаків під керівництвом Володимира Божика. Програма концерту складалась переважно з обробок українських народних пісень М. Леонтовича, М. Лисенка, С. Людкевича, О. Кошиця. Підчас виступу хору у берлінському залі Європагаузен на Саарляндштрассе приміщення було прикрашене жовто-блакитними стягами**.

Про одну з творчих поїздок у Німеччину в грудні 1943 р. розповіла на сторінках газети «Київська правда» солістка Київського Державного Академічного театру опери та балету ім. Шевченка Ганна Гаццарі. Жахливі умови життя «за дротом», погане харчування, виснажлива праця — ось яке положення остарбайтерів зафіксувала її пам'ять. І лише очі, живі та палаючі від суму за батьківщиною очі іскрилися сльозами радості, коли починала звучати рідна українська пісня***.

Остарбайтерам дозволяли листування з рідними. Однак листи, які не повинні перевищувати 4 сторінки, можна було відіслати лише двічі на місяць. Листи слід було здавати відкритими і оплаченими за німецьким внутрішнім тарифом керівництву табору, звідки вони передавались на пошту****. Заборонялась відправка посилок з Рейху на східні території, а в зворотному напрямку дозволялись лише одиночні посилки. Але у своїх листах остарбайтери радили родичам не надсилати їм посилки, оскільки вони все рівно до них не доходять*****.

Листи вибірково переглядались цензурним відомством, а тому писати про реальний стан речей у німецькому рабстві було небезпечно.

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 130 зв., 132 зв.

** Голос. Берлін. Часопис для Українців в Німеччині. 1942 р. 21 червня.

*** Київська правда. Київ. 1943. 12 грудня.

**** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 311. Арк. 130, 134.

***** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 11.

Лише за квітень–травень 1943 року через відділи цензури пройшло 110 тисяч листів, серед яких 2/3 йшло з України, а 1/3 з Німеччини. 4,5% листів було затримано. 95% затриманих листів містили несприятливі для фашистської Німеччини відомості, решта листів не відповідала формальним вимогам. Органи цензури зробили аналіз скарг в листах остарбайтерів, головними серед яких були: важка та брудна робота, великий робочий день, відсутність вихідних, праця на шкідливих виробництвах, низька оплата праці, велика кількість нещасних випадків на виробництві, погане харчування, холод в бараках, антисанітарія, недостатня медична допомога. В листах містилося багато скарг на пропажу посилок з продуктами, одягом та грошима*.

За несприятливий зміст листа остарбайтера могли притягнути до адміністративної відповідальності і навіть заслати у концтабір. Тому автори листів використовували умовні вислови, порівняння, нелогічні звороти, які важко було правильно зрозуміти перекладачам-німцям.

В німецьких архівах зберігається навіть текст українською мовою, який повинен був слугувати ключем для розшифровки листів з Рейху. Цей ключ було знайдено у результаті обшуку на окупованих територіях німецькою владою. Ось деякі з тлумачень розшифровки: вислів «ми оточені тут великою культурою» слід було розуміти як «час від часу нас б'ють»; «я тут не нудьгую» — читати «нас стережуть, ми не можемо вільно ходити»; «тут чудова погода, часом іде дощ» — «часті нальоти» і таке інше**.

Але листи були єдиною формою зв'язку з домом, рідними, батьківщиною. Тому й писали в них не завжди правдиво, завуальовано, щоб не травмувати рідних, щоб пропустила цензура, щоб прийшла така очікувана відповідь.

На багатьох фабриках і заводах Німеччини у 1943 році ситуація була такою, що відсоток іноземних робітників іноді доходив до 80%, а кількість національностей, що працювали на одному підприємстві, доходила до 16–17. Німці ніколи не посилали на одне підприємство робітників лише однієї національності, щоб запобігти можливості змови між іноземними робітниками та саботажу***.

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 161. Арк. 1–2.

** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 196–197.

*** Е. Вагра. «Что дала Германии «Тотальная мобилизация?» // Правда. 1943 р. 22 июля.

Проте тяжка праця, жахливі умови життя та побуту, приниження людської гідності спонукали людей до протесту. Вже влітку 1942 року судова палата м. Берліна розглядала справу шахтарів. Працюючи на вугільних копальнях в Гаусгамі, українці Гриньков Кирило та Марунчак Михайло, протестуючи проти поганого харчування, планували 27 квітня 1942 року організувати страйк українців та поляків, які працювали на шахтах. Однак їх намір було розкрито, а винуватців притягнуто до відповідальності. Справи Гринькова і Марунчака суд передав до гестапо. Але правосуддя звинуватило і німця Генріха Зимбека, який знав про підготовку страйку, але не повідомив про це владу. За рішенням суду його було відправлено на фронт*.

Оскільки будь-які протести суворо придушувались фашистською владою, остарбайтери почали створювати підпільні організації.

У гестапо м. Кіль було налагоджено слідкування за східними робітниками, росіянами та українцями, Терещенком Віктором, Зінченком Федором, Дуденченком Георгієм, Зупес Марією, Бедаровою Галиною, Левченком Іваном, які у 1944 році створили підпільну антифашистську організацію «Буревісник». Всі вони були заарештовані, проводились допити. Зрозуміло, що після допитів на підпільників чекала страта. Гестапо з'ясувало, що в одному з таборів остарбайтери мають намір завербуватись у армію російського генерала Власова, який перейшов на бік гітлерівців, а при найменшій можливості перейти на бік радянської армії**.

Українські письменники Іван Власенко та Іван Зозуля докладно розповіли про життя т.з. «східних працівників» у художньому романі «Остарбайтер»***.

Репатріація

Всього німецька влада планувала залучити для роботи в Рейху протягом квітня 1943–1945 років 8.250.000 осіб, реально протягом цього періоду було завербовано 5.379.567 громадян різних країн. Загальна кількість іноземців та військовополонених, які працювали на території Німеччини, від початку війни зростає з 0,3 до 7,1 млн. осіб. Загальна їх кількість становила 10–12 млн. осіб, а на кінець війни кожен п'ятий робочий в Рейху був іноземцем****.

* ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 140. Арк. 1–8.

** ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр. 154. Арк. 1–2.

*** Київ, «Дніпро», 1989 р.

**** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 118–119.

Слід зазначити, що радянські люди знаходились на примусових роботах не лише на території Німеччини. За даними «Звіту про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав» 1946 року найбільша кількість оstarбайтерів (за неповними даними) на час репатріації звісно знаходилась у Німеччині і становила 3.338.583 особи, другою за чисельністю перебування східних робітників була Австрія — 379.929 осіб, далі йшли Румунія, Фінляндія та Франція — від 133 до 136 тис. осіб. Крім того, радянські люди знаходились в Угорщині, Італії, Бельгії, Голландії, Данії, Норвегії, Польщі, Чехословаччині, Греції, Югославії, Болгарії, Албанії*.

З просуванням радянських військ на території іноземних держав постало питання масової репатріації радянських військовополонених та оstarбайтерів до Радянського Союзу. 24 серпня 1944 року Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову «Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею». 31 серпня відповідну постанову було прийнято в Україні. Ця постанова зобов'язувала НКВС УРСР у Львівській, Дрогобицькій, та Волинській областях організувати перші шість перевірконо-фільтраційних таборів або пунктів**.

20 лютого 1945 року при Військових радах діючих фронтів було створено відділи зі справ репатріації. На кінець березня таких відділів налічувалось 57, вони мали наповнюваність до 5.000 осіб кожен. Крім того, у всіх родах військ було сформовано 127 збірно-пересильних пунктів (таборів), а в червні 1945 року на кордоні СРСР було сформовано ще 35 збірно-пересильних пунктів, які приймали до 350.000 репатріантів. І хоча пропускна спроможність прикордонних таборів була великою, у них відчувалася нестача житлових приміщень, тож для вирішення проблеми керівництво таборів розгорнуло будівництво великої кількості утеплених землянок***.

Органи репатріації у військах (відділи при Військових радах фронтів, фронтові та армійські збірно-пересильні пункти) оповіщали

* Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 5.

** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 190.

*** Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 63, 68.

остарбайтерів про шляхи повернення додому, збирали їх, направляли і розміщували в таборах для репатріантів. Протягом січня–травня 1945 р. через військові органи репатріації пройшло 1.835.377 осіб, серед яких цивільне населення складало 1.254.232 особи. Через прикордонні збірно-пересильні пункти з 26 червня 1945 р. по 1 березня 1946 р. пройшло 1.801.048 осіб, серед яких цивільне населення складало 1.451.809 репатріантів*.

У лютому–березні 1945 року органи репатріації республіканського, обласного та районного (повітового) підпорядкування були створені у 7 республіках Радянського Союзу, які протягом війни знаходились під німецькою окупацією**. Всього на місцях діяло 249 таких приймально-розподільних пунктів. В їх обов'язки входило зустрічати ешелони з репатріантами, розміщувати людей в приміщеннях пунктів (10% цих приміщень були землянками або палатками), годувати, одягати в разі потреби, проводити медико-санітарні заходи, вести політико-виховну роботу (відмінна ознака радянської влади), відправляти репатріантів до місця поселення***.

Відповідно до директиви Уповноваженого Ради Народних Комісарів у справах репатріації Ф.Голікова від 18 січня 1945 року інтерноване цивільне населення (остарбайтери) повинно було відправлятися у фронтові збірно-пропускні пункти та прикордонні перевірконо-фільтраційні пункти НКВС. Чоловіків призовного віку після перевірки відправляли до запасних частин фронтів або округів, решту населення відряджали до місць постійного проживання, щоправда, з заборонаю поселення у Москві, Ленінграді та Києві. Хоча в липні 1945 року репатрійованим юнакам та дівчатам дозволили повертатись до Києва за умови, якщо там проживали їх батьки. На перевірку репатріантів відводилось 10–15 днів, згодом дозволили 5-денний строк спрощеної перевірки для жінок з дітьми та осіб похилого віку****. Фактично вказаних термінів не дотримувались, і люди знаходились у фільтраційних установах 1–2 місяці.

* Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 67–68.

** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 208.

*** Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 110.

**** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 206, 210. Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 64.

За розпорядженням РНК СРСР на період з 1 січня 1945 року по 1 липня 1946 року переїзд репатріантів через кордон СРСР було дозволено без митного догляду. Наказ № 21 від 1 квітня 1945 року визначав, що радянські громадяни, які повертались з німецького полону на Батьківщину, мали право безмитно і без обмежень провозити з собою одяг, господарчі предмети, знаряддя ремесла і сільського господарства, продукти харчування, худобу, птицю, коштовності та інші речі, а також «ефективну іноземну валюту»*.

Однак було відомо багато випадків, коли на кордоні майно оstarбайтерів відбиралось солдатами, було і багато випадків пограбування.

Перевезення репатріантів здійснювалось в основному залізничним та автомобільним транспортом. Іноді, за відсутністю транспорту, здорових чоловіків об'єднували у колони за ознаками приналежності до районів та областей і відправляли пішим ходом до радянського кордону. Для супроводу колони у 1000–1500 осіб виділяли офіцера, фельдшера, політпрацівника та групу бійців. Така група за день повинна була проходити по 15 кілометрів**.

Влітку 1945 року, у пік репатріації, відправка на Схід оstarбайтерів співпала з поверненням демобілізованих червоноармійців, що спричинило нестачу вагонів. Тому керівництво органів репатріації залучило до цієї справи військово-санітарні потяги з додатковою причіпною частиною в 20–25 вагонів товарного парку, які були обладнані для людських перевезень. Саме в цих «товарняках» і поверталось додому більшість оstarбайтерів.

За спогадами Зінаїди Іванівни Карпенко їх табір в Берліні радянські війська звільнили у кінці квітня 1945 року. Що робити далі — оstarбайтери не знали. Радянський офіцер порадив звернутись до регулювальниці. Самотужки, іноді підвезені машинами, частіше пішки, дівчата добрались до залізничної станції, звідти, знову у товарному вагоні, до Варшави, а потім до фільтраційного табору в Бресті.

«У Брест ми приїхали, нас розташували у кімнатах, чиста білизна, ви тут будете жити, тому що великий вплив народу і не встигають слідчі свої справи ці виконувати. Ну десь через 5 днів мені

* Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С.

** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 293. 65.

дали довідку. І ми з моїми ж дівчатами, нас було шестеро з котрими туди їхали разом і звідти повертались. Ми поїхали. Був потяг на Київ, а з Києва в Запоріжжя. І так я повернулась у день свого народження. 12 травня — день мого народження, мені було 18 років».*

Більшість остарбайтерів повертались додому з радістю, з надією на швидку зустріч з родиною, з виплеканою мрією про краще майбутнє і з підспудною думкою: «Що то буде далі?»

Після остаточної поразки Німеччини частина колишніх остарбайтерів опинилась на території, підконтрольній союзницьким військам. За далеко неповними даними, якими оперувало радянське керівництво, на території західної окупаційної зони знаходилось 2.667.443 радянських людей**. В результаті переговорів між представниками союзних держав 23 травня 1945 року в Галле (Німеччина) було підписано «План передачі через лінію військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією та військами союзників»***.

Обмін військовополоненими та примусовими робітниками між західною та східною зонами окупації Німеччини проходив досить швидкими темпами (до 45 тис. осіб за день) і майже повністю завершився у вересні сорок п'ятого. За період з 23 травня 1945 року по 1 березня 1946 року через приймально-передаточні пункти на лінії військ від союзників було прийнято 2.038.700 осіб****.

Тож, за неповними даними радянських органів по репатріації можемо підрахувати, що лише із західної окупаційної зони на Батьківщину не повернулось до березня 1946 року більше 600 тисяч колишніх радянських громадян. Хоча реальна кількість «неповерненців» була в декілька разів більшою.

У період післявоєнної плутанини деякі остарбайтери, користуючись ситуацією та боячись переслідувань у Радянському Союзі, вирішили залишитись в західній окупаційній зоні, а згодом переїхали для постійного

* Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 70.

** Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 78.

*** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 206, 228. Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 51.

**** Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 66.

проживання до інших країн. Найбільш поширеним способом отримати таку можливість був шлюб з іноземцем. Українці ж, особливо із західних територій, іноді оголошували себе поляками, а тому відправлялись американською, англійською чи то французькою окупаційною владою безпосередньо до польських органів, які займались репатріацією, минаючи радянські пропускні пункти.

І хоча влада запевняла, що вдома на них чекають рідні та близькі та що оstarбайтери в Радянському Союзі не будуть підлягати покаранню, багато хто з українців не захотів повернутись додому.

Тому саме українці, перші серед люду, що не повертались додому, створили в кінці осені 1945 року «Центральний комітет взаємодопомоги», штаб-квартира якого знаходилась в Регенсбурзі. Комітет у 1947 році було перейменовано у «Центральне українське представництво в еміграції». Цей комітет знаходився у тісному зв'язку з Організацією українських націоналістів. В таборах діяло ще біля 15 різноманітних українських організацій та комітетів: українці «неповерненці» були найкраще зорганізовані за кордоном, підтримували зв'язки між собою, допомагали один одному*. Остарбайтерів підтримували і емігранти попередніх хвиль, які створювали благодійні організації, давали рекомендаційні листи для працевлаштування, організовували фіктивні шлюби.

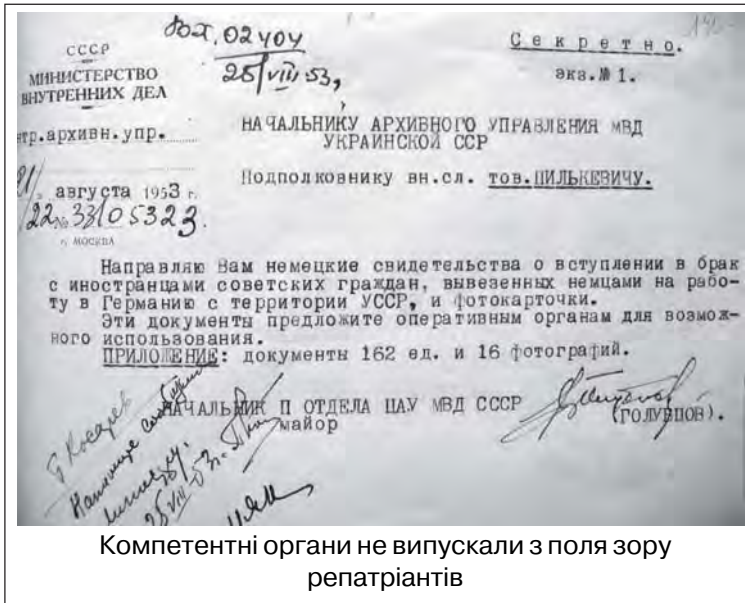
За даними Брюханова у серпні 1947 року в Німеччині ще проживало 118,6 тис. українців, які не бажали повертатись на батьківщину. Серед них 97,6 тисяч знаходилось в таборах, а 21,1 тис. — поза таборами. Вони розташовувались у різних зонах окупації: 73,6 тис. — в американській, 35 тис. — в англійській, 10 тис. — у французькій зоні**.

Силові органи СРСР мали списки «неповерненців», вели нагляд за їх родичами, які проживали в Радянському Союзі, відстежували, чи не існує зв'язку, листування між родичами в Союзі та за кордоном. У серпні 1953 року центральне управління МВС відправило в архівне управління МВС УРСР 162 одиниці німецьких свідоцтв про шлюб між українськими громадянами та іноземцями і 16 фотографій і рекомендувало ці документи «оперативним органам для можливого використання»***.

* Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 254–259.

** Брюханов А. Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера. — М.: Госполитиздат, 1958. — С. 119–120.

*** ЦДАВО України. — Ф. 4470. — Оп.1. — Спр. 2. Арк. 1–2.

Зрозуміло, що подібних документів у тогочасних силових структур було чимало, і за особами, які потрапляли під контроль, достатньо серйозно пильнували.

На репатріантів заводились облікові картки, які складались шляхом особистого опитування у двох екземплярах на збірно-пересильних пунктах, в таборах, в комендатурах або спецчастинах народного комісаріату оборони, перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС.

Дехто з репатріантів потрапляв під контроль спеціальних груп органів НКВС та СМЕРШ (Головне управління військової контррозвідки, назва утворена від російського «Смерть шпионам»). Завданням цих органів було виявити серед людей, які повертались додому, «власівців», поліцаїв та осіб, що служили в німецькій армії або спеціальних німецьких формуваннях чи просто викликали підозру. Цей «спецконтингент» після перевірки відправляли у спецтабори НКВС. До речі, до спецтаборів потрапляли і офіцери радянської армії, які побували в полоні*. На 1 березня 1946 року загальна кількість репатріантів, які потрапили до рук НКВС, складала 339.618 осіб. Більшість з них були колишні «власівці» та поліцаї, цивільного населення серед них було 55 тис., тобто – приблизно 16%**.

* Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. – С. 64.

** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 302, 304.

Один з остарбайтерів, що потрапив до рук СМЕРШу, згадував: «Посадили у камеру, там допити почались. Вночі викликають, 3 години ночі, піднімає, починає перехресні допити. Потім знову. Ну а потім судили. Нас три чоловіки судили. Мені п'ять, одному два штрафного. Це ще гірше, ніж тюрма. І відправили на Урал»*.

Сумно вражають спогади ще одного колишнього трудового бранця фашистів: *«З радістю зустріли визволення радянськими військами. Але потрапили, як кажуть, з вогню та в полум'я. Ми ж рвалися на фронт, штурмувати Берлін. Та з'ясувалося, що недостойні навіть загинути за Батьківщину. Додому поверталися у вагонах із загратованими вікнами. На кордоні автоматники з внутрішніх військ НКВС зустріли презирливими словами: «Зрадники Батьківщини!», «Вороги народу!». І в супроводі посиленої варти й злочих вівчарок повели за колючий дріт у так званий фільтраційний табір. «Зізнавайся... де й коли завербували?! Не хочеш — уперед, до Львівського НКВС, хай ще там з тобою «попрацюють». У Львові в 25-градусний лютий мороз протягом шести годин тримали під ворітьми в'язниці, а потім, нібито для санобробки, під холодний душ. «Обробляли» з годину, не всі витримали. А далі — в'язниці й табори Києва, Харкова, потім знову Києва. Нарешті етапом доставили до Дніпропетровська, у в'язницю облуправління КДБ. Не випускали звідти нівроку. ...У міліції, куди пішов прописуватися, від мене відсахнулися, наче від прокаженого. «Репатрійований? Це не до нас, а он туди», — показали пальцем на другий поверх. Там було відділення КДБ. Знову допитували. Наказали щопонеділка приходити й відмічатися, нікуди не виїздити...»**.*

Ті ж репатріанти, що проходили звичайну перевірку, крім карток заповнювали ще й анкету. Серед звичайних питань про місце проживання до відправки у Німеччину, сімейний стан, освіту, національність, партійність тощо у анкеті містились і питання «Чи служили в арміях країн, що воювали проти СРСР?», «Кого з радянських громадян знаєте як зрадників Батьківщини?». Слід зазначити, що в більшості анкет репатріантів у цих графах стояла негативна відповідь, проте іноді серед зрадників називались ті люди, які безпосередньо були причетні до відправки людей на роботи до

* Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 70.

** Зінченко Н. Київський журналіст Василь Калита мешкав у студентському гуртожитку з Іваном Світличним. // Хрещатик. 2003 р. 21 січня.

Німеччини. Ще один пункт анкети вимагав назвати людей, які могли б підтвердити данні анкети*.

Після виконання усіх необхідних формальностей люди отримували посвідчення про проходження перевірки, в якому вказувався табір, де пройшла процедура фільтрації, та місце, куди направлявся на проживання репатріант, з вказівкою передати після прибуття на місце посвідчення місцевим органам НКВС**.

До процедури репатріації відносилась не лише перевірка благонадійності людини, а й медико-санітарний контроль: серед радянських громадян, які пройшли перевірку у приймально-розподільчих пунктах республік СРСР, було виявлено на березень 1945 року 23.735 особи інфекційних хворих. Серед них було найбільше хворих на туберкульоз, тиф, венеричні хвороби***.

Уже у 1946 році потік репатріантів значно зменшився, хоча процес повернення радянських людей додому продовжувалася до 1951 року. Затримка з відправкою на батьківщину колишніх оstarбайтерів відбулась ще й з тієї причини, що їх частину, у зв'язку з репараційними заходами, було наказано залишити в Німеччині та Польщі для допомоги у проведенні демонтажу складного німецького обладнання для підприємств, які будувались в СРСР. На кінець листопада 1945 року на репараційних операціях були задіяні більше 300 тис. радянських репатріантів****.

У зв'язку зі зменшенням репатріаційного потоку почав скорочуватись і апарат управління репатріацією. Остаточну ліквідацію органів репатріації планували на 1 червня 1946 року, однак управління по репатріації проіснувало аж до 1 березня 1953 року*****.

У післявоєнний час доля колишніх оstarбайтерів складалась по-різному, але тавро фашистського невільника залишилося, задається, з ними назавжди. На думку П.Поляна, більше третини вихідців з села піддавалися тим чи іншим переслідуванням або неприємностям, для городян цей показник був більше 70 %, а для городян-чоловіків — біля 90%*****.

* ДАКО. — Ф. — Р-5597, оп. 1, спр. 5809, 179030, 24962.

** ДАКО. — Ф. — Р-5597, оп. 1, спр. 97388. Арк. 3., спр. 43540. Арк. 4.

*** Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 111.

**** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 301.

***** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 284.

***** Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 315.

Колишнім остарбайтерам повернули (принаймні — номінально) усі громадянські права, допомогли майном, землею, житлом. За радянськими статистичними даними репатріанти в УРСР при поверненні отримали 8241 будинок, 3695 квартир, 33711 предметів одягу, 7502 гектари присадибних ділянок*.

Проте упереджене і насторожене ставлення до колишніх репатріантів зберігалось досить довго. Тому колишні остарбайтери лише зрідка і дуже обережно розповідали навіть своїм рідним про ті події, а від сторонніх людей факт перебування на примусових роботах в Німеччині взагалі намагались приховувати.

Однак про ті роки не давали забути органи безпеки.

«Коли я приїхала додому, нас до КДБ викликали досить часто. Забрали у нас паспорти. Дали нам внутрішній — без виїзду з даної місцевості. Виїхати не могли. Ну, прийшлось мені обманути там трохи, сказати, що я їду навчатись у Харків. ...І я поїхала. ...На завод влаштувалась, в ХТЗ».

«Після війни, напевно, чотири–п'ять років у КДБ все таскали, все допитували, все думали, що шпигуни, видумували: «Згадуй, кого знаєш! Пиши листи, пиши листи!». Вважали зрадником, відступником»**.

Колишніх репатріантів КДБ брало в розробку і пізніше. У 1951 році серед причин, через які людину було взято під спеціальний контроль, зазначалось: «При влаштуванні на роботу ...в анкетних даних про своє перебування в Німеччині приховав»***.

Колишніх остарбайтерів, як правило, з обережністю брали на керівні посади, утримувались від частих матеріальних заохочень, вони рідко були «виїзними».

Проте існують й інші спогади: «Ніхто ніколи нікуди мене не викликав. Я ніде не приховувала, що була у Німеччині. Я відразу поступила на курси друкарства та стенографії. Закінчила. Поступила працювати секретарем. В житті ніхто не дорікнув мені... Останнім часом навіть пропонували вступити в партію. А я казала: «Я не дозріла!»*.

* Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав. 1946 р. — С. 114.

** Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 38, 61.

*** ДАКО. — Ф. — Р-5597, оп. 1, спр. 99351. Арк. 25.

**** Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 57.

Тож скільки людей з Радянського Союзу зазнало поневірянь в німецькому трудовому полоні?

«Звіт про виконання рішень уряду Союзу РСР по проведенню репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав» у 1946 році за далеко неповними обліковими даними приводив такі цифри: всього з тимчасово окупованої гітлерівцями радянської території було відправлено на роботу до Німеччини 4.794.087 радянських громадян, у тому числі Російської РФСР — 1.906.661 осіб, Української РСР 2.102.234 осіб, Білоруської РСР — 399.374 осіб, Латвійської РСР — 160.019 осіб, Молдавської РСР — 84.475 осіб, Естонської РСР — 74. 226 осіб, Литовської РСР — 67.098 осіб. Згодом ці дані уточнювались і цифри змінювались у напрямку збільшення.

До цих пір дослідникам не вдалось визначити остаточну кількість українських оstarбайтерів. Сучасні вчені називають різні цифри і стверджують, що всього протягом війни з України було депортовано 2,2 млн. осіб — 78,6 % від усіх депортованих з СРСР*, 2,4 млн. осіб**, 2,9 млн. осіб, або 69% від загальної кількості депортованих з Радянського Союзу***.

В Україну з серпня по грудень 1945 року через репатріаційні установи повернулось 1.334.000 осіб, серед яких 1.129.000 було цивільне населення. Всього до 1950 року додому з фашистської неволі повернулось 1.850.000 оstarбайтерів, а приблизно 150 тис. осіб лишилось на Заході****.

Частина «східних робітників» померли по дорозі до Німеччини чи у самій Німеччині, частина, одружившись з іноземцями, вирішили жити надалі на батьківщині чоловіка чи дружини, дехто залишився за кордоном з політичних мотивів. Всього на Україну не повернулись 150 тис. осіб*****.

А ті, що їхали додому, повинні були пройти принизливі процедури виявлення обставин відправки до Німеччини, поведінки у фашистській

* Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 455., Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна. К., 1966. — С.153.

** Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. — С. 287.

*** Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «оstarбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — С. 37.

**** Коваль В.М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) — К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 196.

***** Політична історія України ХХ ст. у 6 т. / Т 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. — Керівник тому В.І.Кучер. — К., 2003. — С. 356.

країні та благонадійності й лояльності до радянської влади. До всіх остарбайтерів радянські органи безпеки ставились з підозрою, проводили неодноразові допити, виявляли можливих шпигунів. Задля цього на території України було створено шість збірно-переселенських пунктів, що займались розподілом репатрійованих. Ці пункти знаходились у Львові, Ковелі, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Самборі, Коломиї, а в областях були розташовані ще 70 приймально-розподільчих пунктів.

Для більшості репатріантів це все ж таки було повернення додому, зустріч зі своїми рідними та близькими.

Питання про визнання насильницької відправки робочої сили до Німеччини злочином постало вже на Нюрнберзькому процесі. Нацистські злочинці були звинувачені у тому, що ними була ініційована та реалізована «концепція рабської праці». За цими звинуваченнями були покарані Шпеєр, Заукель, головні менеджери деяких німецьких компаній, частина командного складу СС*.

* Святун О. Остарбайтери // Політика і час. — 2001. — № 4. — С. 53.

РОЗДІЛ 3

Надії усе-таки справджуються

А от у Радянському Союзі тема рабської і примусової праці ще сорок років не набувала належної актуальності.

Тільки під час перебудови стало можливим говорити на повний голос про проблеми жертв нацизму та їхні скалічені долі. Почали з'являтися, спочатку зрідка, виступи у ЗМІ: загальносоюзних, республіканських та місцевих.

Московська газета «Известия» одною з перших у номері від 10.02.1985 р. вмістила статтю Л.Цвика «Про це не забути» — про долю радянських дітей — жертв нацистських псевдонаукових експериментів у «Освенцімі».

Щотижневик «Семья» у №1 за 1988 р. вміщує лист колишніх малолітніх в'язнів нацистських концтаборів «Ми дивом сьогодні живі», у якому піднімалося питання пільг для цієї категорії громадян, до щойно створеного Радянського дитячого фонду ім. В.І.Леніна. Тема викликала величезний резонанс, одна по одній почали з'являтися публікації про малолітніх в'язнів: «Правда» № 131 від 10 травня 1988 р. — стаття Г.Яковлева «Опалене дитинство», «Известия» № 164 від 12 червня 1988 р. — стаття В.Алімова «Довге відлуння війни», «Комсомольская правда» № 134 від 11 червня 1988 р. — «Діти воєнного минулого», «Правда України» від 17 червня того ж року — «Живим лишився один з десяти». «Вечірній Київ» у кількох червневих номерах надрукував сторінки документальної книги В.Литвинова «Загадка двохсот сімдесяти двох».

У суспільстві формувалася думка про необхідність вирішення болючої проблеми історичної, моральної та соціальної реабілітації в'язнів нацизму.

Але у той час у Радянському Союзі не було *жодної* організації, державної чи громадської, яка б опікувалася безпосередньо жертвами нацистських переслідувань. Тобто, малолітніми в'язнями займався і Радянський дитячий фонд, і установи соціального захисту населення, але свого, спеціального, закладу, який би займався вирішенням цієї проблеми, — бракувало.

Наспів час для створення організації колишніх в'язнів нацизму.

Під проводом Радянського дитячого фонду ім. В.І.Леніна у м. Києві 22.06.1988 р. відбулася Всесоюзна зустріч колишніх малолітніх в'язнів нацистських концтаборів.

Одним з найактивніших організаторів зустрічі був Володимир Васильович Литвинов, відомий київський журналіст.

Докладно про цю роботу В.В.Литвинов розповів у своїй книзі «Коричневе намисто».

Незабаром і в Україні були створені громадські організації колишніх в'язнів — жертв нацизму.

На прохання авторів громадські організації надали інформацію про свою історію та діяльність. На підставі наданих матеріалів ми познайомимо з цими організаціями читача.

Українська спілка в'язнів — жертв нацизму

(до 09.10.1998 р. — Українська спілка колишніх малолітніх в'язнів фашизму) була створена 08.02.1991 р. на установчій конференції 13 обласних і міських організацій колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів.

*Головою Спілки було обрано **Маркіяна Дмитровича Демидова**, колишнього малолітнього в'язня концтабору «Саласпілс». 9 жовтня 1998 року позачергова конференція Української спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму вирішила, залишаючи незмінною організаційну структуру і керівні органи, перейменувати організацію на Українську спілку в'язнів — жертв нацизму й прийняти новий Статут, відповідно до якого членами Спілки незалежно від віку могли бути колишні в'язні фашистських концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, насильно вивезених на примусові роботи в Німеччину або окуповані нею країни, а також діти, що народилися у місцях знаходження на примусових роботах батьків.*

Так створилось об'єднання, у яке входили усі категорії жертв нацизму, незалежно від віку.

Нині це найбільша в Україні громадська організація, що представляє інтереси людей, які у роки Другої світової війни зазнали страхіть концтаборів та гетто, або були примусово вивезені Третім рейхом на каторжні роботи. Вона нараховує понад 300 тисяч членів, об'єднаних по всіх регіонах України у 120 відділеннях. До неї входять представники всіх національностей і віросповідань з різними політичними поглядами.

У 90 роки ХХ століття Спілка разом з іншими громадськими організаціями, Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення», підтримуючи законні вимоги потерпілих про виплату їм повноцінних відшкодувань, постійно зверталися до німецької сторони, канцлера ФРН, Бундестагу з листами, в яких викладались проблеми і вимоги в'язнів фашизму, підкріплені наявними матеріалами з даного

питання. Представники Спілки були учасниками дискусій, які проводились з парламентськими діячами ФРН і політичних партій, німецького союзу індустрії, представниками підприємств, адвокатами.

Вагому роль у цьому процесі відіграла велика кількість заяв, звернень і вимог до владних структур і громадськості ФРН, до міжнародних правозахисних організацій, як від окремих членів Спілки, так і від відділень Спілки в цілому; проведено тричі пікетування посольства ФРН, у м. Києві проведений всеукраїнський мітинг на захист прав на компенсаційні виплати: звертання до німецької сторони на прохання спілки народних депутатів України та інших державних діячів.

Зусилля української сторони, поєднані із заходами, що вживалися з іншими зацікавленими державами, забезпечили початок важких тривалих переговорів. Для участі в переговорних процесах були створені урядові делегації за участю керівників УСВЖН.

Прийнятий Федеральний закон ФРН про виплати несправедливо ігнорував деякі категорії людей зі спотвореною фашистами долею. Це передусім стосується тих людей, хто був вигнаний у рабство разом з батьками у віці до 12 років або народився в неволі; тих, хто примусово працював у сільському господарстві в Німеччині. А також тих, хто перебував за колючим дротом фашистських таборів на території України, Білорусії, Росії, Прибалтики, тих, хто перебував на обліку СД та поліції безпеки Рейху. Тому і тепер активісти Спілки продовжують вести діяльність по здійсненню справедливих компенсаційних виплат всім категоріям людей, постраждалим від нацизму під час панування Третього рейху.

Крім того, активісти УСВЖН ведуть пошук можливостей одержання жертвами нацизму додаткових виплат, наприклад, за рахунок активів Третього рейху в банках західних країн (так зване «нацистське золото»), відшкодування страхових сум. Ведеться робота з одержання гуманітарної допомоги від благодійних організацій, юридичних і фізичних осіб у Німеччині.

Паралельно з міжнародним переговорним процесом щодо виплат компенсацій колишнім жертвам нацизму проводилась велика робота по створенню законодавчої бази для гарантування прав цій категорії людей (це було викликано ще й неоднозначним ставленням з боку ветеранів війни-фронтовиків, тому що згідно з діючими в Україні законами надавались майже однакові пільги). Так при особистій участі активістів Спілки у

тісній співпраці з фахівцями-юристами Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» був розроблений, погоджений і поданий до Кабінету Міністрів України та Верховної Ради проект закону «Про жертви нацистських переслідувань».

Підготовлений проект закону було підтримано «Робочою групою з питань міждержавних відносин по захисту жертв нацизму та учасників бойових дій у зарубіжних країнах», очолюваною народним депутатом України І.Ф.Шаровим. Робочою групою було підготовлено відповідний законопроект, на основі якого Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про жертви нацистських переслідувань», підписаний 20 березня 2000 року Президентом України.

Українська спілка в'язнів — жертв нацизму здійснює широку міжнародну діяльність, спрямовану на досягнення взаєморозуміння і примирення між українським і німецьким народами. Так, завдяки встановленню угод про співпрацю в напрямку гуманітарної, виховної та культурологічної діяльності з німецькими громадськими організаціями «Акція спокути — служіння справі миру», «Російсько-німецький обмін», музеями концентраційних таборів, євангельськими церковними організаціями, а також неприбутковими благодійними організаціями «Контакти-Kontakte», «Берлінське підземелля «Бункер», історичні громади земель Німеччини, історичні общини євангельських церков з школами і університетами та іншими організаціями, члени УСВЖН отримують благодійну та волонтерську допомогу. Завдяки добре налагодженій співпраці з цими організаціями значна кількість членів Спілки з різних регіонів України вже побувала на місцях своєї примусової праці, де мала зустрічі не тільки з керівниками підприємств, але й широким загалом громадськості, мерами міст або їх заступниками, а головне — проводила виховну роботу в школах та спеціалізованих навчально-технічних закладах великих підприємств Німеччини.

Така співпраця УСВЖН, яка проводиться на міжнародному рівні, приносить велику користь у справі боротьби проти тоталітаризму та мілітаризму. Завдяки такій співпраці в Німеччині видаються спогади наших людей, котрі побували у фашистській неволі, з яких історики, журналісти і молодь дізнаються про трагедію людей, яку приносять війни і тотальні режими. А створена організацією «Контакти-Kontakte» влітку 2000 року виставка «Остарбайтери в Берліні», завдяки наполегливій копійткій роботі її авторки Марини Шубарт з усіма відділеннями УСВЖН,

до цього часу діє постійно. Ця вистава отримала широкий відгомін у всіх ЗМІ, викликала величезний інтерес у населення, науковців, студентів і школярів, а завдяки благодійності її відвідувачів хворі й немічні люди деколи отримують грошову допомогу або ліки.

Проводиться робота по встановленню і утвердженню зв'язків з французькими громадськими організаціями та Посольством Франції в Україні у справі наведення контактів із людьми, потерпілими від нацизму, а також у справі виплат відшкодувань потерпілим.

Ведеться пошук можливостей для здійснення виплат людям, що знаходились у таборах та на примусових роботах на території Фінляндії, Румунії, Угорщини та інших країн.

Українською спілкою в'язнів — жертв нацизму встановлені тісні зв'язки і дружні контакти з Польськими організаціями жертв нацизму. Так у 2004 році підписана міжнародна угода про співпрацю УСВЖН і польською спілкою «Товариство поляків, постраждалих від Третього рейху».

Завдяки плідній діловій співпраці, яка була започаткована делегацією УСВЖН в Варшаві з польськими організаціями постраждалих від нацизму, в м. Києві на початку 2004 року було проведено круглий стіл за участю міжнародних фондів, які опікуються жертвами нацизму, громадських організацій України, Польщі, Білорусії, Росії, Чехії та депутатів Верховної Ради України стосовно подовження роботи фондів після завершення виплат німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє».

В основу договору про співпрацю покладено:

соціальний аспект — розробка спільних програм, спрямованих на психосоціальну і медичну реабілітацію людей, постраждалих від нацизму;

історичний аспект — справа збереження пам'яті шляхом публікації спогадів, створення кінофільмів, фотовиставок, теле- та радіопередач;

виховання молоді — створення спільних молодіжних програм на базі музеїв концентраційних таборів, широка пропаганда і сприяння захисту кандидатських і докторських дисертацій, студентських та учнівських робіт тощо.

Ведеться робота по налагодженню контактів з головами

правління «Товариства постраждалих від Третього рейху» у містах Жешув та Краків.

Вже встановлені ділові контакти з музеєм «Майданек» в Любліні, з інститутом «Народної пам'яті» у Варшаві. Встановлюються зв'язки з Колегіумом університету «Україна-Польща» в Любліні, який засновано з української сторони нинішнім Президентом України В.А. Ющенком та народним депутатом, академіком М. Жулинським у 2001 році.

За активну діяльність по налагодженню міжнародних зв'язків та плідну спільну роботу і діяльність польською спілкою «ТПП від III-го Рейху» 8 членів Бюро УСВЖН нагороджено «Золотою медаллю» та «Дипломом визнання».

Активісти майже всіх відділень УСВЖН ведуть наполегливу працю з пошуку поширення можливості надавати посильну допомогу від фондів, фундацій, благодійних організацій, юридичних та фізичних осіб. Так, одразу після оголошення німецьким фондом «Пам'ять і майбутнє» конкурсу програм на отримання грантової підтримки колишнім примусовим працівникам і іншим категоріям людей, постраждалих від нацизму, до цього фонду відділеннями Спілки було надано майже 50 програм, але, на жаль, задоволено поки що тільки три.

Слід відзначити, що УСВЖН успішно виконуються спільні з німецькими громадськими організаціями програми. Це волонтерська німецька допомога та психосоціальна допомога школярів колишнім жертвам нацистських переслідувань.

Хоча й нерегулярна, але благодійна допомога від підприємців благодійних фондів і деяких фірм України також надходить. Так, створений вперше в Україні Київський міський благодійний фонд соціального захисту жертв нацистських переслідувань постійно здійснює фінансову допомогу та допомогу ліками членам семитисячного Київського відділення УСВЖН.

Українська спілка в'язнів — жертв нацизму приділяє велику увагу увічненню пам'яті жертв нацизму. Так за клопотанням керівників відділень Спілки встановлені пам'ятні знаки, меморіальні дошки і пам'ятники жертвам нацизму у містах Могилів-Подільський, Луцьк, Ужгород, Марганець, Ігрень, Суми, Маріуполь, Кіровськ, Керч, Миргород та деяких інших. Ухвалено рішення і затверджено проект пам'ятника у

м. Київ жертвам нацизму в Україні. Ведуться переговори з адміністрацією м. Київ про надання більш значимого місця для його встановлення.

Проводиться велика робота по збору і виданню документальних спогадів живих свідків трагедії народу України під час панування III-го Рейху. Оригінальні матеріали спогадів живих свідків передаються на довічне збереження до Національного музею Великої Вітчизняної війни і створення експозицій. До музею ВВВ передано три стенди, які відображають документи і спогади активістів УСВЖН за часів їх перебування у фашистській неволі.

У місті Могилів-Подільський діє Музей жертв нацизму, створений і зареєстрований Українською спілкою в'язнів — жертв нацизму, на базі якого відбуваються конференції, який відвідують численні делегації з усіх країн світу, в т.ч. і молодь. У самому Могилів-Подільському та районі побудовано 13 пам'ятників та пам'ятних знаків.

Завдяки спільним зусиллям УСВЖН при підтримці Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» та деяких благодійних організацій і депутатів видавництвами України надруковано авторські біографічні повісті О.Гази, В.Волошкіна, В.Маремпольського, Л.Новохатько, А.Михайлова, І.Мірчевської, С.Подольського, О.Черкун та інших авторів. Високої оцінки від широкого загалу читачів, ЗМІ, педагогічних закладів і інших організацій отримала книга «Пам'ять заради майбутнього», видана до 10-річчя заснування УСВЖН в 2001 році, в якій наведена 10-річна діяльність Спілки та надруковано понад 100 авторських матеріалів-спогадів про трагічне минуле і життєвий шлях колишніх жертв нацистських переслідувань. Ця книга має особливу цінність, бо оригінальні авторські тексти спогадів піддавались мінімальній редакторській правці: редактори вважали недоцільним змінювати стиль автора, оскільки метою було максимальне збереження достовірності спогадів та відтворення в уяві читача особистості автора. Ця книга з великим успіхом пройшла презентацію в ряді регіонів України. В цей час вже завершується підготовка в електронному вигляді другої книги, в якій подано понад 130 спогадів та розділ, присвячений стражданням народу України на своїй землі від нацистів та їх посібників, зрадників Батьківщини. На цю тему за сприяння УСВЖН та Макіївського відділення видана книга — спогади малолітнього в'язня І.Чуханова «Не забувайте о нас».

Завдяки співпраці з радіокомпаніями України та друківаними органами багато раз в ефірі та часописах надавались матеріали, присвячені конкретним особистостям, про трагедії, що вони перенесли у

фашистській неволі, їх життєвий шлях в повоєнні роки, а також діяльність Спілки. Організаційні структури Спілки в регіонах також дуже плідно працюють з органами ЗМІ та здійснюють видавничу діяльність. В подальшому планується видання спільної книги спогадів членів УСВЖН і членів польського «Товариства потерпілих від III-го Рейху».

Українська спілка в'язнів — жертв нацизму приділяє велику увагу вихованню молоді в дусі антитоталітаризму і антимілітаризму, проти расизму і ксенофобії, в дусі любові до своєї землі, свого народу. Для цього важливо передати молоді історичні дані про страждання нашого народу під час страшних історичних катаклізмів. Велика робота в цьому напрямку проводиться в Дніпропетровській, Донецькій, Волинській, Київській, Чернігівській областях, Кримським союзом, в Керчі та інших містах і населених пунктах. В Києві перед учнями середніх учбових закладів виступають активісти — колишні в'язні концтаборів, колишні примусові працівники промислових підприємств та сільгосппрацівники і люди, які в дитячому віці були насильно вивезені в рабство. Це Гаца О.О., Амелькін Д.М., Демидов М.Д., Слесарева Н.І., Стрижкова Г.М. та багато інших.

Заслуговує на увагу те, що діяльність УСВЖН висвітлюється в почесних виданнях України: «ХТО Є ХТО. Влада, політика, громадська діяльність» (Випуск третій, 2004 рік.), Довідник «Золота Україна», 2005 рік.

Особливої уваги заслуговує спільна діяльність УСВЖН і німецької організації «Контакти — КОНТАКТЕ» по міжнародному проекту «Школярі допомагають колишнім жертвам нацизму» на базі середньої школи № 296 Дарницького р-ну м. Києва та середніх шкіл Росії та Білорусі. В рамках діяльності цього проекту молодь спілкується з поколінням, що пережило трагедію Другої світової війни вдома і в школі, та під час проведення літніх таборів (перша міжнародна зустріч школярів і колишніх жертв нацизму відбулась у Москві влітку 2004 року). В квітні 2005 року група молоді зустрінетесь з німецькою молоддю в м. Люблін в музеї концтабору «Майданек». Там вона наглядно побачить жахливі умови утримання і знущання, перенесені колишніми в'язнями цього концтабору. В Києві буде проведено літній табір в серпні 2005 року, де молодь із усіх цих країн буде спілкуватися протягом 10-ти днів з колишніми жертвами нацизму.

За свою подвижницьку роботу і великі успіхи у виконанні статутних завдань Державні адміністрації майже всіх регіонів України та м. Києва завжди відзначають заслуги активістів Спілки.

Слід відмітити те, що активісти УСВЖН проводять свою роботу виключно на громадських засадах.

За час свого існування Спілка сприяла оздоровленню в санаторіях та оздоровчих закладах понад 2000 членів своїх організацій, майже така ж кількість отримала благодійну допомогу.

У своїй роботі Спілка завжди може розраховувати на підтримку і сприяння від Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення».

Діяльність УСВЖН підтримує Київська міська державна адміністрація на чолі з Київським міським головою О.О.Омельченком.

Держава високо оцінила громадську діяльність активістів УСВЖН. Майже 50 членів Спілки нагороджені орденами «За заслуги» різних ступенів, грамотами, медалями, почесними грамотами Президента України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України.

Організація борців антифашистського опору України (політичні в'язні нацистських концтаборів) створена у 1989 році, але у Запоріжжі організація борців антифашистського опору існує понад 50 років, у Харкові — понад 40 років.

Ще у 50-х — 60-х роках минулого століття при організаціях ветеранів Великої Вітчизняної війни міст Києва, Дніпропетровська, Донецька, Херсона були створені секції колишніх військовополонених та в'язнів фашистських концтаборів з метою соціального захисту цих категорій ветеранів.

При організації ветеранів війни України керівниками секції були: полковник М.Т. Потапов, колишній в'язень концтабору Бухенвальд І.М. Комісаренко.

Серед фундаторів та й активістів секцій були члени міжнародних організацій учасників Руху Опору у гітлерівських концтаборах: В.Г. Бібік, В.Є.Галаяна, С.А. Степанов, А.І.Гурин, І.П.Ногаєць, М.Л.Рибчинський, Т.У.Воробейкова. Вони проводили велику виховну роботу серед молоді, розповідали про режим варварства і терору у нацистських концтаборах, про загрозу, яку являв для людства фашизм, про вирішальну роль СРСР у розгромі фашизму, виступали на радіо, по телебаченню, у пресі, брали участь у створенні шкільних музеїв. У даний час створені музеї у школах міст Київ, Херсон, Миколаїв, у м. Суми побудовано пам'ятник в'язням концтаборів.

Тамара Устинівна Воробейкова з доповіддю «Про незастосування термінів давності до нацистських військових злочинців» виступала на Варшавській міжнародній конференції, була делегатом від Радянського комітету ветеранів війни на VIII Конгресі міжнародної організації колишніх в'язнів концтаборів.

Журналіст А. Шаповалов, колишній в'язень концтабору Маутхаузен, оприлюднив десятки нарисів про борців антифашистського опору у концтаборах.

Письменник-антифашист В.Я.Бойко, колишній малолітній в'язень концтаборів Освенцім та Маутхаузен, провів більше 3,5 тисяч зустрічей з читачами, трудовими колективами, розповідаючи про боротьбу організацій антифашистського опору у цих таборах, у якій безпосередньо брав участь.

11 квітня 1945 р. повстали в'язні концтабору Бухенвальд і здобули собі свободу до підходу американських військ. Цей день — 11 квітня — став Міжнародним днем визволення в'язнів фашистських концтаборів, який усі колишні в'язні відзначають як свій другий день народження (пригадуєте, саме так його визначив у своєму бухенвальдському щоденнику у квітні 1945 року щойно звільнений Володя Галяпа? — авт.), як день, коли була зруйнована фашистська система винищення людей.

Свій обов'язок **Організація борців антифашистського опору України** вбачає у тому, щоб нести у маси правду про фашизм і передати молоді естафету боротьби проти усіх проявів фашизму: націоналізму, расизму, шовінізму, антисемітизму.

З 1996 р. ОБАО України очолює колишній в'язень концтаборів Гросс-Розен, Бухенвальд та Дахау Віталій Альбінович Качановський. До складу ОБАО входять 28 організацій, у її лавах більше 5000 членів.

Від дня свого створення (створена у 1991 році) активно діє **Всеукраїнська асоціація євреїв – колишніх в'язнів гетто й нацистських концтаборів** –

масова громадська організація жертв Голокосту, що поєднує більше 40 союзів жертв нацистських переслідувань на території України, захищає права й інтереси членів Асоціації, робить соціальну й гуманітарну підтримку нужденних, веде широку науково-просвітницьку, меморіальну й видавничу діяльність за програмою «Пам'ять Катастрофи», публікує Інформаційний бюлетень, збирає спогади й документи осіб, що пережили Голокост і видає збірники й книги спогадів, які були опубліковані англійською і німецькою мовами в Англії й Німеччині, займається пошуком та інвентаризацією місць масових поховань, установкою пам'ятників і обелісків, розвиває й підтримує міжнародні зв'язки.

Очолює Раду асоціації **Борис Михайлович Забарко**.

Асоціація поєднує понад 4 тис. в'язнів гетто й концтаборів, а також людей, урятованих від знищення в місцях масових розстрілів на окупованих німецькими військами територіях країни.

При Асоціації створений науково-просвітницький центр «Пам'ять Катастрофи».

Асоціація як колективний член входить до Організації ветеранів України, Міжнародного союзу суспільних об'єднань євреїв – колишніх в'язнів фашизму, Всесвітньої Федерації дітей, урятованих від Голокосту («World Federation of Jewish Child Survivors of the Holocaust»), Європейської Асоціації дітей, урятованих від Голокосту («European Association Jewish Child Survivors of the Holocaust»), співпрацює з німецькими організаціями «Максиміліан Кольбе-Верк» («Maximilian-Kolbe-Werk») і «КОНТАКТИ» («KONTAKTE e.V.») та ін.

Представники Асоціації беруть активну участь у роботі Експертної та Апеляційної комісії Українського національного фонду «Взаєморозуміння й примирення» при Кабінеті Міністрів України.

За непохитну волю до життя під час примусового утримання в гетто й нацистських концентраційних таборах у роки Другої світової війни, особистий внесок у реалізацію соціальних програм, що стосуються правового захисту жертв нацистських переслідувань, і активну суспільну діяльність Указом Президента України група членів Всеукраїнської Асоціації на початку 2005 року відзначена державними нагородами — орденом «За заслуги» III ступеня (Гут М.Е., Криштейн А.І. і Михайловський В. В.) і орденом «Княгині Ольги» (Щербова Е.И.), а Голові Ради, керівникові науково-просвітницького Центру «Пам'ять Катастрофи» д-ру Забарко Б.М. присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки й техніки України».

Перед громадськими організаціями колишніх в'язнів нацизму постали закономірні, нагальні, пекучі проблеми: офіційного визнання державою статусу жертв нацизму, надання їм пільг, а ще — компенсаційних виплат від Німеччини та держав — її колишніх союзників — за протиправне поневолення.

У наступному після проведення Всесоюзної зустрічі колишніх малолітніх в'язнів нацистських концтаборів, 1989 році, Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 825 від 6 жовтня 1989 р. «Про надання пільг колишнім неповнолітнім в'язням нацистських концтаборів».

Щоправда, пільги надавалися тільки колишнім неповнолітнім в'язням, визволеним з неволі у віці до 16 років. У 1990 році дія цієї постанови була поширена на усіх колишніх неповнолітніх в'язнів концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, створених фашистами та їх союзниками у період Другої світової війни (постанова РМ СРСР № 814 від 13 серпня 1990 р.).

Тобто, одну з проблем уряд СРСР почав розв'язувати.

Друга — щодо компенсаційних (чи взагалі будь-яких) виплат за нацистські переслідування — була значно складнішою для вирішення.

Справа у тому, що Радянський Союз свого часу офіційно відмовився від участі у міжнародних конференціях, де обговорювалися питання виплат Німеччиною репарацій, чим залишив громадян СРСР за межами процесу виплат.

Федеративною Республікою Німеччина у 1965 р. був прийнятий Закон про компенсації (з подальшими доповненнями 1977 та 1982 років).

Колишні в'язні концтаборів та примусові працівники із Західної Європи отримали пристойні компенсації.

Радянські ж громадяни навіть теоретично не могли на них претендувати: з юридичної точки зору виходило, що у зв'язку із позицією свого уряду вони остаточно втратили право на компенсацію від німецької держави.

Тема виплат колишнім східним примусовим працівникам та в'язням концтаборів обговорювалася під час зустрічей президента СРСР М.С.Горбачова з канцлером ФРН Г.Колем, але внаслідок розпаду Радянського Союзу фінансові виплати знов не здійснились.

28–29 січня 1993р. у м. Бонні відбулися чотиристоронні переговори за участі ФРН, Російської Федерації, України та Білорусі, за результатами яких урядом ФРН було виділено 1 мільярд німецьких марок для надання фінансової допомоги жертвам нацистських переслідувань з колишньої ФРН.

Пострадянські країни — учасниці переговорів мали розподілити між собою ці кошти пропорційно до наявних на їхніх теренах громадян, постраждалих від нацистських переслідувань, і здійснити виплати.

Для здійснення виплат відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 453 від 16 червня 1993 р. було створено Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення».

Головою правління Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України було призначено Казмірука Володимира Федоровича*, першим заступником голови правління Фонду — Беляєва Євгена Павловича, заступником голови правління — Максимчука Євгена Спиридоновича**.

У серпні 1993 р. у м. Мінську відбулися переговори делегацій Республіки Білорусь, Російської Федерації та України з питань реалізації домовленості між урядами зазначених держав і Урядом Федеративної Республіки Німеччина від 30 березня 1993 року щодо громадян колишнього СРСР — жертв нацистських переслідувань. Делегації обмінялись думками щодо принципів розподілу між національними

* Постанова Кабінету Міністрів України N 562 від 23 липня 1993 р.

** Постанова Кабінету Міністрів України N 807 від 28 вересня 1993 р.

фондами «Взаєморозуміння та примирення» фінансового внеску в розмірі 1 млрд. німецьких марок, виділеного Федеративною Республікою Німеччина для компенсації громадянам колишнього СРСР, які потерпіли від нацистських переслідувань. 19 серпня 1993 р. урядові делегації України, Республіки Білорусь і Російської Федерації уклали домовленість, оформлену окремим Протоколом, щодо розподілу фінансового внеску ФРН у розмірі 1 млрд. німецьких марок таким чином: Росії — 400 млн. ДМ, Україні — 400 млн. ДМ, а Білорусі — 200 млн. ДМ.

Крім того, сторони взяли на себе здійснення виплат в індивідуальному порядку особам, які мешкали на території колишнього СРСР за межами країн — учасниць переговорів.

Білоруська сторона взяла на себе здійснення виплат особам, які мешкали на території Естонської Республіки; російська сторона — особам, які мешкають на територіях Латвійської Республіки та Литовської Республіки.

Делегація України заявила про готовність української сторони взяти на себе здійснення виплат особам, які мешкають на території Республіки Молдова.

Особам, які мешкали на території інших держав — республік колишнього СРСР, відповідні виплати за положеннями Протоколу здійснювались Фондом Республіки Білорусь чи Російської Федерації, або України залежно від того, на території якої з цих держав вони зазнали нацистських переслідувань чи з території якої були насильно вигнані.

Протокол переговорів делегацій Республіки Білорусь, Російської Федерації та України з питань реалізації домовленості від 30 березня 1993 р. між урядами зазначених держав та урядом Федеративної Республіки Німеччина щодо громадян колишнього СРСР — жертв нацистських переслідувань, який підписано у м. Мінську 19 серпня 1993 р., був затверджений рішенням урядів Республіки Білорусь, Російської Федерації та України від 14 вересня 1993 р.

Тепер можна було розпочати здійснення виплат за рахунок коштів, наданих ФРН, жертвам нацистських переслідувань, і Фонд взявся до роботи.

Справа була абсолютно новою, раніше ні в Україні, ні в колишньому Радянському Союзі ніхто і ніколи нічого схожого не робив. Не було єдиної електронної бази даних на жертв нацистських переслідувань (що там бази — елементарних списків бракувало), ще не було створено

юридичне обґрунтування виплат, не були визначені процедура і порядок здійснення виплат.

Матеріально-технічного забезпечення також не було: ані оргтехніки, ані меблів, ані приміщення для персоналу. Не було і самого персоналу.

Ніколи не розроблялося програмне забезпечення для діяльності такого роду.

Фонд тулився у одній кімнатці з одним-єдиним письмовим столом, але, попри усі незручності, вже у травні 1994 р. розпочав виплати одноразової допомоги за рахунок наданих Німеччиною коштів.

Для цього через засоби масової інформації було розгорнуто інформування населення, оперативно, без зволікань розроблені, віддруковані та розіслані на місця необхідні бланки заяв-анкет.

Одночасно створювалися робочі органи Фонду, підбиралися співробітники, формувалася матеріально-технічна база, розроблялися комп'ютерні програми для забезпечення процесу виплат.

Створювалася і насичувалась інформацією сучасна база даних на претендентів на виплати.

Крім того, з'ясувалося, що у радянській історичній науці питання достеменно не вивчене, класифікація нацистських таборів заплутана, суперечлива і не відповідає міжнародній, яка складена на основі дослідження системи нацистських таборів, проведеного Міжнародною службою розшуку Червоного Хреста (Німеччина, м.Арользен) у перші повоєнні роки.

Часто-густо у документах, виданих архівними установами СРСР чи пострадянських країн, зустрічалися записи на кшталт: «пересильний концтабір військовополонених» або «трудоий концтабір мирного населення», що утруднювало роботу Експертної комісії з визначення категорії, за якою повинна була надаватися одноразова допомога.

Під час збору й опрацювання документів, створення інформаційної бази даних з'ясувалося, що реальна кількість жертв нацизму (як громадян України, так і громадян інших пострадянських країн, що підпадали під територіальну компетенцію УНФ «Взаєморозуміння і примирення») значно перевищує прогнозовану. Це було спричинено тим, що розрахунки проводились на підставі післявоєнних даних про повернення громадян з фашистської неволі (інших систематизованих даних просто не існувало), а за цей час відбулися значні міграційні процеси.

29.06.94 р. Спостережна рада УНФ затвердила «Положення про порядок і критерії призначення компенсаційних виплат громадянам України, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни».

Положенням було визначено, що право на компенсаційну допомогу мають колишні в'язні нацистських концтаборів, передбачених офіційними переліками, гетто та інших аналогічних за режимом місць примусового утримання, громадяни, які були насильно вивезені з території колишнього СРСР на територію Німеччини або інших держав, що були в стані війни з СРСР чи окуповані фашистською Німеччиною, а також діти, які народилися в неволі.

Виплати одноразової допомоги здійснювалися на підставі заяви-анкети встановленого зразка та документів, що підтверджують факт націонал-соціалістських переслідувань, зазначених в анкеті.

До документів, які підтверджують факт націонал-соціалістських переслідувань, Положенням було віднесено: довідки, видані органами служби безпеки, держархівними, архівами МВС, архівами Міністерства оборони України та архівними установами інших держав, Військово-медичного музею (м. Санкт-Петербург), Міжнародної служби розшуку Червоного Хреста, архівів-музеїв, утворених у місцях розташування колишніх фашистських концтаборів (Освенцім, Бухенвальд, Дахау, Маутхаузен, Равенсбрюк та ін.), а також архівів іноземних антифашистських організацій, перекладені українською чи російською мовами і завірені в установленому порядку.

Право на одноразову допомогу не поширювалося на громадян України, померлих до 16.06.93 р. (дня створення УНФ «Взаєморозуміння і примирення»), на осіб, евакуйованих або переселених органами окупаційної влади до інших районів, а також на військовополонених*.

* Проблема виплат колишнім радянським військовополоненим є одною з найбільш важких та важко вирішуваних. Справа у тому, що уряд СРСР, не приєднавшись до міжнародних конвенцій про закони та звичаї сухопутної війни, якими встановлювалися також і правила утримання військовополонених сторонами, що воюють, поставив їх поза захистом міжнародного права, що призвело, по-перше, до жахливих умов їхнього утримання у нацистській Німеччині та нелюдської експлуатації (до німецького полону потрапило більше 5 млн. радянських військовослужбовців, більше 3 млн. з них загинуло) і, по-друге, до позбавлення їх у майбутньому права на компенсацію за порушення відносно них прав людини під час перебування у полоні. Позиція Сталіна: «У нас військовополонених немає» відгукується цим людям дотепер.

Оформлені у встановленому порядку в Управліннях соціального захисту населення районних, районних в містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконкомів міських Рад або в представництвах* Фонду на місцях надходили на розгляд Експертної комісії Фонду.

Експертна комісія, сформована з представників Української спілки в'язнів-жертв нацизму, Організації борців антифашистського опору України (політичні в'язні нацистських концтаборів), Всеукраїнської єврейської організації в'язнів фашизму — колишніх в'язнів концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, перевіряла, чи правильно оформлені документи, чи має претендент право на виплату, після чого комісія призначала категорію та розмір виплати.

Виплати здійснювались за запрошенням банку за місцем сталого мешкання заявника.

В основному виплати одноразової допомоги за рахунок коштів ФРН було завершено у 1997–1998 рр.

Всього було призначено виплат близько 680 тис. жертвам нацизму та їхнім спадкоємцям.

У жовтні 1996 р. головою правління Фонду було призначено Ігоря Миколайовича Лушнікова.

У період 1996 — 1999 років спектр проблем, у вирішенні яких Фонд брав активну участь, значно розширився. Було започатковано партнерську співпрацю з добродійними інституціями Німеччини та Швейцарії з надання гуманітарної допомоги громадянам України, які постраждали від нацистських переслідувань.

Одним з перших проєктів стала спільна з Фондом Максиміліан Кольбе** Верке акція з надання допомоги громадянам України — колишнім в'язням концтаборів та гетто.

Швидко, без жодних зволікань, допомога — кошти в розмірі 300 німецьких марок та речі: нові та ті, що були у вжитку — надходила до адресатів.

* У 2001 р. обласні представництва були реорганізовані у обласні відділення Фонду.

** **Кольбе Максиміліан (1894–1941)** — польський священник. Заснував у 1939 р. монастир під Варшавою, який після німецької окупації Польщі став притулком для біженців. Був заарештований нацистською владою і ув'язнений спочатку до Варшавської в'язниці, а потім — до концтабору Аушвіц. Наприкінці 1941 р. здійснив втечу. Керівництво табору оголосило, що у випадку, якщо він не буде знайдений протягом 24 годин, буде страчено 600 заручників з його бараку. Священник добровільно повернувся до табору і був страчений.

Всього було надано допомогу близько 3000 громадян. І хоча проект охоплював не усю Україну і не всі категорії жертв нацизму, а лише частину областей і тільки в'язнів концтаборів та ґетто, хоча мав велику протяжність у часі, його значення було величезним: допомога надавалася не за рахунок німецької держави, а за кошти благодійного фонду, тобто — зібрані громадськістю!

Єдина державна організація, що безпосередньо опікувалася в'язнями нацизму і була добре ознайомена з проблемами цієї категорії людей, мала тісні зв'язки з громадськими організаціями, УНФ «Взаєморозуміння і примирення», став осередком роботи по захисту прав жертв нацизму, з вирішення проблем, пов'язаних із нацистськими переслідуваннями громадян України.

У 1997 р. Українською спілкою колишніх малолітніх в'язнів нацизму за участю фахівців Фонду був розроблений проект Закону України «Про жертви нацизму».

Прийнятий за основу Спостережною радою Фонду на засіданні 09.12.1997 р., погоджений з відповідними міністерствами, даний документ був поданий на розгляд Кабінетові Міністрів України, яким, після відповідного опрацювання, проект був внесений до Верховної Ради України.

Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» був прийнятий Верховною Радою України 23.03.2000 р. Законом визначено правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань; Закон спрямований на їхній захист і збереження пам'яті про них.

Нарешті у державі, де мешкає найбільша кількість жертв нацизму серед держав — республік колишнього СРСР, було визначено їхній соціальний статус та гарантовано пільги.

Закон, до речі, перший у СНД, був позитивно оцінений як колишніми в'язнями, так і фахівцями. Проте деякі його положення потребували доповнення, уточнення, узгодження з іншими нормативними актами держави, про що у Фонд багаторазово повідомляли дописувачі, тому робота над Законом тривала.

У зверненнях та листах до Верховної Ради України, її комітетів, персонально до окремих депутатів Фонд надавав ґрунтовні пропозиції щодо змін до діючого Закону.

16 грудня 2004 р. Верховною Радою України до Закону було внесено зміни, які наберуть чинності з 01 січня 2006 р.

У період 1998 — 2000 років Фонд плідно співпрацював із Швейцарським фондом допомоги нужденним жертвам Голокосту. Контакти між фондами були встановлені за ініціативи української сторони.

Гуманітарна одноразова допомога сплачувалась громадянам, які під час Другої світової війни перебували в ув'язненні у нацистських концентраційних таборах. Перелік цих таборів зазначений у § 42 Закону ФРН про компенсації від 1965 р. (з подальшими доповненнями 1977 та 1982 років).

Підготовлені УНФ списки претендентів на отримання одноразової гуманітарної допомоги перевірялися швейцарською стороною. Претендентам, чиї документальні підтвердження факту нацистських переслідувань визнавалися швейцарською стороною достатніми, надавалась гуманітарна допомога у сумі 400 доларів США.

Втім, в Україні є представники цілого етносу, який жорстоко переслідувався нацистами. Цих людей рідко піддавали депортації чи ув'язненню: як правило, натрапивши на них, нацисти їх безжально винищували. Йдеться про геноцид ромів (циган). Віднесені Гітлером до «руйнівників культури», а згадуваним вже спільним указом Геринга та Заукеля від 28 грудня 1942 р. разом з євреями — до четвертої, найнижчої, категорії, роми, як і євреї, були приречені на переслідування з метою знищення; тільки диво могло врятувати від смерті. Для підтвердження цих слів наведемо лише декілька спогадів ромів про ці жахливі події (в архіві Фонду зберігається близько п'яти тисяч таких спогадів). З етичних міркувань прізвищ авторів спогадів не називатимемо.

Іван Андрійович Т., мешканець м. Маріуполь:

«На початку війни ми разом із батьками кочували по Житомирській області. Коли наш табір стояв неподалік від міста Бердичева, наші жінки пішли міняти одягу на харчі, і їх спіймали поліцаї і здали німцям. На наш табір вислали загін карателів, але мати схопила мене і заховалася у лісопосадці. А мого батька, діда, бабу, двох тіток, дядьків — усіх розстріляли німці».

Семен Захарович О., (мешканець м. Павлоград Дніпропетровської області):

«В одному з сіл Гуляйпільського району Запорізької області восени 1941 року нас застала окупація. Родина була кочова, складалася з трьох осіб: мене, батька, матері. У 1942 році наша родина разом з табором їхала по дорозі, переховуючись від німців.

Раптом з'явилися німецькі літаки і почали бомбардувати наш табір. Під час бомбардування загинули мої батьки, також загинуло ще багато інших родин, я дивом залишився живим — мене встигла викинути з брички моя мати.

Мене підібрали цигани і виховали як свого сина».

Віра Петрівна К., м. Кременчук Полтавської області:

«На початок війни ми жили в селі Біле Озеро. Коли прийшли німці, корову нашу забрали, а конем батько працював. Одного разу прибіг додому батько і сказав, що німці забирають циган. Мене сховали у льосі, і я звідти чула, як били батька і братів. Потім їх усіх забрали. Пізніше я дізналася, що їх повезли до села Білозір'я і усіх розстріляли. Так я зосталася одна».

Тетяна Михайлівна М.:

«Влітку 1941 р. наша сім'я проживала у м. Чернігів, який бомбардувала німецька авіація. Ми і інші цигани переховувалися по лісах і селах Пінської області. На початку осені на світанку в наш циганський табір приїхав загін карателів. Нас, усіх циган, забрали в полон і повели у місто Сарни. Коли проїжджали село, мені пощастило втекти. Болотами, лісами я дісталася до іншого циганського табору. Батьків своїх я так і не побачила: їх розстріляли окупанти з іншими циганами і євреями у м. Сарни. Я з іншими циганами переховувалась до закінчення війни».

Послідовно обстоюючи позицію, відповідно до якої жертвами Голокосту є представники будь-якої національності, по відношенню до яких нацистами здійснювалися геноцид, насильство і терор, правління УНФ «Взаєморозуміння і примирення» у 1998 р ініціювало переговори з керівництвом Швейцарського фонду щодо надання гуманітарної допомоги особам ромської національності, особливо постраждалим від націонал-соціалістських переслідувань. Результатом багаторазових звернень правління УНФ «Взаєморозуміння і примирення», переговорів, робочих зустрічей між представниками УНФ «Взаєморозуміння і примирення», Асоціації ромів України та Швейцарського фонду стала домовленість від 23.06.1998 р. про виплату гуманітарної допомоги громадянам України ромської національності — нужденним жертвам Голокосту за рахунок коштів Швейцарського фонду.

Протягом 1998 року обласні (регіональні) відділення Фонду разом з представниками ромських об'єднань проводили роботу щодо оформлення і збору клопотань для отримання зазначеної допомоги.

Зборами представників УНФ «Взаєморозуміння і примирення» та ромських організацій України 10.03.1999 р. було затверджене Положення про Експертний комітет з проблем ромів України, які постраждали в роки Другої світової війни від націонал-соціалістських переслідувань, до якого ввійшли представники Державного комітету України у справах національностей та міграції, Головного архівного управління України, Національного комітету Товариств Червоного Хреста України, УНФ «Взаєморозуміння і примирення» та ромських громадських організацій України.

Згідно з названим Положенням, Експертний комітет був самостійним органом, незалежним при прийнятті рішень.

Експертний комітет за сприяння створеної за рішенням уряду України Міжвідомчої комісії з проблем «нацистського золота» та компенсаційних виплат жертвам націонал-соціалістських переслідувань, до складу якої входили народні депутати України, представники центральних органів виконавчої влади та наукових установ, детально вивчав проблему нацистського геноциду циганського етносу на теренах тимчасово окупованої України за часів Другої світової війни. У розпорядженні Експертного комітету знаходились матеріали ЮНЕСКО, історичні дослідження, матеріали архівів Російської Федерації та України, які підтверджують факти масового знищення німецько-

фашистськими загарбниками ромів, які проживали в Україні у 1941–1944 рр. на тимчасово окупованій Німеччиною території.

Експертним комітетом проводилась експертиза документів та заяв-клопотань претендентів на отримання гуманітарної допомоги за рахунок коштів Швейцарського фонду. Після проведення експертизи склалися списки-клопотання до всіх анкет, які передавались до Швейцарського фонду. Зазначений Фонд приймав остаточне рішення і надавав гуманітарну допомогу конкретній особі згідно затвердженого списку. Жодних підтверджуючих документів, крім власноручних письмових свідчень, від ромів – жертв Голокосту Експертним комітетом не вимагалось.

Всього допомогу було надано більше ніж 8 000 колишніх в'язнів концтаборів та гетто, і більше ніж 4 000 ромів, які особливо постраждали від нацизму.

Гуманітарні виплати Фонду Максиміліан Кольбе Верке та Швейцарського фонду охопили лише частину колишніх в'язнів нацизму, однак укріплювали впевненість у тому, що у Європі відбулись зрушення у підходах до проблеми, що питання вирішуване у принципі.

Як організація, що захищає інтереси українських жертв нацизму, Фонд, разом із українськими громадськими організаціями, за підтримки уряду, Верховної Ради та МЗС України взяв активну участь в ініційованні переговорного процесу щодо питань справедливих виплат постраждалим від нацизму громадянам України.

24 червня 1997 р. голови Правлінь фондів взаєморозуміння і примирення Росії, України та Білорусі звернулися до Голови Бундестагу ФРН Ріти Зюсмут та Федерального Канцлера ФРН Гельмута Коля з листом, у якому зазначили, що виплата наданих Німеччиною коштів є формою матеріальної підтримки жертв нацизму, але в жодному випадку – не компенсацією за рабську працю та неймовірні страждання. Німецька сторона, зазначалося в листі, виплатила громадянам інших країн Європи значно більші суми, ніж жертвам нацизму з колишнього СРСР. Німецька сторона, наголошували голови фондів, у своїх відповідях на численні запити заявляє, буцімто проблема виплат знята з порядку денного. У листі було наполегливо запропоновано керівникам Німеччини використати свій авторитет і усі можливості для остаточного і справедливого вирішення проблеми компенсації колишнім жертвам нацизму в Росії, Україні та Білорусі.

У грудні 1997 року в Лондоні, а в червні 1998 року у Вашингтоні відбулися міжнародні конференції з проблем «нацистського золота».

Українська делегація, у складі якої були голова правління Фонду І.М.Лушніков, голова Міжнародного руху малолітніх в'язнів фашизму В.В. Литвинов та голова Української спілки в'язнів — жертв нацизму М.Д.Демидов, взяла активну участь у цих заходах.

Що ж мали на меті українські учасники конференцій?

По-перше, декларувати право України на частку «нацистського золота» і твердий намір брати участь у його виявленні і розподілі.

По-друге, привернути увагу світової громадськості до проблеми відшкодування українським невільникам Третього рейху за поправлення прав людини, за принизливу депортацію, за рабську і примусову працю на чужині.

24 грудня 1997 р. Голови правлінь Фондів взаєморозуміння і примирення: Росії — В.Князев, України — І.Лушніков та Білорусі — В.Герасимов, спираючись на матеріали, оприлюднені на Лондонській конференції, повторно звернулись до найвищих посадових осіб Німеччини з пропозицією про урегулювання питання виплат громадянам колишнього СРСР, насильницьким чином вивезеним з окупованої території СРСР на примусові роботи до Німеччини та союзних з нею держав.

З метою реалізації рішень Міжнародної Лондонської конференції з проблем «нацистського золота» Кабінет Міністрів України 7 травня 1998 р. Постановою N 640 утворив Міжвідомчу комісію з проблем «нацистського золота» та компенсаційних виплат жертвам нацизму*.

Дещо раніше, у січні 1998 р., Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» було створено науково-аналітичну групу з проблеми «нацистського золота».

Тим часом проблема відшкодування невільникам Третього рейху зі Східної Європи набувала усе більшого розголосу як у Європі, так і у світі. Була знайдена юридична можливість для її вирішення. З правової точки зору (підтвердженої певними судовими рішеннями) пред'явити претензії до *держави Федеративна Республіка Німеччина* як наступниці

* Постановою N 876 від 4 червня 2003 р. «Питання Міжвідомчої комісії з розв'язання проблем жертв нацизму» Кабінет Міністрів України перейменував Міжвідомчу комісію з проблем «нацистського золота» та компенсаційних виплат жертвам нацизму у Міжвідомчу комісію з розв'язання проблем жертв нацизму.

Третього рейху підстав не було. У цьому аспекті питання дійсно було знято з порядку денного.

Німецькі ж підприємства: концерни і фірми (Даймлер-Бенц, Сименс, Фольксваген, БМВ, Бош, Хехст, Байер, БАСФ, Дегусса, Діль, ДАЗА, Крупп, Маннесман, Опель, Тіссен, Хеш — за деякими даними їх було 2300), які використовували у час Другої світової війни рабську та примусову працю, виявилися не настільки невразливими. Не було жодних перепон для подання позовів проти них до міжнародних судових інстанцій стосовно відшкодування невиплаченої заробітної платні. Світова громадська думка схилилася до точки зору про невідворотність спокути німецькими підприємствами вчиненого під час Другої світової війни, тому що максимум дивідендів від використання рабської праці отримали саме німецькі компанії.

Відчуваючи ситуацію, правління Фонду розпочало підготовку до відстоювання інтересів жертв рабської і примусової праці. На підставі детального аналізу інформаційної бази даних Фонду були вибрані основні великі німецькі підприємства, на яких працювали наші громадяни, з метою підготовки до можливої позовної роботи проти цих компаній.

У той час сотнями тисяч громадян України, які постраждали від рабської та примусової праці на нацистську Німеччину, Фондові було надано доручення на проведення всієї необхідної роботи, пов'язаної з отриманням компенсаційних виплат від німецьких компаній, які використовували рабську і примусову роботу.

Фондом була зібрана, узагальнена і систематизована інформація стосовно фірм, які були причетні до використання примусових працівників з України. Дані підтверджувались документами, наявними у справах заявників, а також результатами досліджень науково-аналітичної групи.

Через засоби масової інформації стало відомо, що в американських судах з'явилися перші позови до німецьких підприємств від колишніх примусових працівників.

Після проведених консультацій Спостережною радою Фонду було прийняте рішення за допомогою Ін'юрколегії України відшукати у Америці та Німеччині адвокатів, які могли б бути задіяними у цьому процесі.

Такі адвокати були знайдені, Фондом було підготовлено матеріали, і позови було подано.

Деякі німецькі концерни, щоб уникнути судових переслідувань, які впливали на їхнє сучасне реноме, погодилися на створення гуманітарних фондів для надання допомоги колишнім примусовим працівникам зі Сходу, які працювали на підприємствах і фірмах, що входили до цих концернів.

До цієї роботи долучилися Фонди з Росії та Білорусі. Був проведений круглий стіл у Німеччині, і першим результатом цієї роботи була зустріч з представниками Гуманітарного фонду концерну Сіменс. На переговорах у Мюнхені, розпитавши, яка у української сторони база даних та підтверджуючі документи, представники концерну повідомили, що у них наявна повна картотека усіх примусових працівників, які працювали на підприємстві, запропонували зіставити дані. За умови відповідності даних, наявних у сторін, і підтвердження того, що ці люди живі, представники концерну висловили згоду обговорити проблему виплат.

Гуманітарний фонд концерну Сіменс, за допомогою Фонду встановивши в Україні коло живих осіб, чиею примусовою працею концерн користувався у часи Другої світової війни (їх виявилось близько 300 осіб), самостійно здійснив у 1998–1999 рр. цим людям виплати гуманітарної допомоги у розмірі 5000 ДМ.

У концерні Фольксваген документів періоду Другої світової війни не збереглося. Гуманітарний фонд АТ «Фольксваген», спробувавши здійснити в Україні виплати самостійно і пересвідчившись, яка то не проста справа — встановити коло правочинних претендентів на виплати, сформувати пакет підтверджуючих документів та здійснити виплати по всіх регіонах України, встановив партнерські відносини з Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення».

У 2001 р. виплати гуманітарної допомоги 725 колишнім українським примусовим працівникам АТ «Фольксваген» у розмірі 10 000 німецьких марок кожному українською стороною були здійснені.

Здійснені двома могутніми німецькими концернами, гуманітарні виплати мали величезне значення, але не вирішували проблеми в цілому...

Отже, наприкінці ХХ століття перед німецькими підприємствами і, так чи інакше, перед урядом Німеччини постала проблема відповідальності — моральної та юридичної — за використання примусової праці під час Другої світової війни. На наш погляд, проблема моральної відповідальності була не менш важкою для німецької сторони, ніж

проблема відповідальності юридичної: якщо можливість *не програти* справи по позовах колишніх «остарбайтерів» про відшкодування заробітної платні та страхових внесків у німецьких підприємств ще зберігалася, то факт моральної провини німецького промислового бізнесу перед т.з. «східними працівниками» був беззаперечним. У німецькому суспільстві стверджувалося переконання про необхідність остаточно перегорнути цю сторінку історії, загладити провину, а також забезпечити німецькі підприємства від подальших судових позовів.

Тим часом проблема почала виходити з моральної царини у суто бізнесову: через неї загальмувалося питання злиття одного з відомих німецьких банків з потужним американським.

Брошура «Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» (Київ, 2003 р.) так повідомляє про ці події: *«Жертви нацизму з України спільно з адвокатами Укрінюрколегії протягом 1997–1998 рр. подали понад 700 судових позовів до підприємств Німеччини, які використовували їхню невільницьку працю. Колективний судовий позов від 500 громадян подано до судових установ США. Тож на початок 1999 року проблема компенсаційних виплат жертвам нацизму набула такого масштабу, що представники політичних і бізнесових кіл Німеччини з метою запобігання кампаніям, спрямованим проти авторитету ФРН та її економіки, виступили з ініціативою про гуманітарне врегулювання проблеми.*

16.02.1999 року почалися офіційні переговори з німецькою стороною стосовно прийнятих виплат жертвам нацизму з країн Центральної і Східної Європи. В них взяли участь делегації України, Росії, Білорусі, Польщі, Чеської Республіки, Ізраїлю, адвокати із США. Переговори, складні й виснажливі, тривали майже два роки».

2 серпня 2000 року Бундестагом Федеративної Республіки Німеччина був прийнятий Закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який набув чинності 12 серпня 2000 року.

Преамбула Закону містила слова, яких так довго чекали колишні примусові працівники з Центральної та Східної Європи:

«Усвідомлюючи, що націонал-соціалістська держава вчинила жорстокі протиправні діяння над робітниками рабської та примусової праці шляхом їх депортації, ув'язнення, експлуатації на роботі аж до повного винищення, а також шляхом інших незчисленних порушень прав людини, німецькі підприємства, що брали участь у протиправних діяннях

націонал-соціалізму, несуть історичну відповідальність за це і мають діяти відповідно до цього, німецькі підприємства, що об'єднались у межах ініціативи німецької економіки щодо створення Фонду, визнають цю відповідальність; заподіяну несправедливість і спричинене внаслідок цього людське страждання не можна компенсувати навіть фінансовою допомогою. .. Бундестаг Німеччини визнає свою політичну і моральну відповідальність перед жертвами націонал-соціалізму і хоче зберегти пам'ять про спричинене їм лихо також для прийдешніх поколінь».

Кошти німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», призначені для виплат жертвам рабської і примусової праці націонал-соціалізму (у Законі йдеться саме про *виплати*, слово *компенсація* не згадано жодного разу — авт.), становили суму 10 мільярдів німецьких марок і склалися з двох частин: п'ять мільярдів, рівно половину, надавали німецькі підприємства, другу половину — німецька держава.

Українській стороні була виділена квота 1 724 мільйони німецьких марок.

Законом передбачалися виплати для таких категорій жертв нацизму:

- колишніх в'язнів нацистських концтаборів, внесених до офіційного переліку (абз.2 § 42 Закону ФРН «Про компенсаційні виплати» від 1965 р. з подальшими доповненнями 1977 р. і 1982 р.) та гетто — до 15 тис. німецьких марок;

- колишніх в'язнів інших місць ув'язнення (перелік таких місць ув'язнення затверджувався Опікунською радою Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» за поданням Міжнародної історичної комісії) — до 10 тис. німецьких марок.

- громадян, які були депортовані за межі своєї батьківщини на територію Німецької імперії в кордонах 1937 року або на окуповану Німецькою імперією територію і залучалися до примусової праці в державному секторі та промисловості — до 5 тис. німецьких марок..

Оскільки коло осіб, які були у роки Другої світової війни вивезені до Німеччини і примушені до праці, було значно ширшим (сільсько-господарські працівники, особи, що працювали у приватному і домашньому господарстві, діти, які перебували в місцях відбуття примусових робіт своїх батьків та народжені у неволі, діти-донори, в'язні тюрем державної таємної поліції та СД), названий Закон був доповнений

розширювальним застереженням (§9, абз.8), в якому говориться: «Партнерські організації за домовленістю з Опікунською радою у *межах квоти для робітників примусової праці* ... можуть утворювати підкатегорії відповідно до тяжкості долі і встановлювати відповідну градацію максимальних сум виплат».

На підставі даного застереження кожна партнерська організація в межах квоти коштів, передбаченої для виплат промисловим працівникам, виходячи з наявного кола постраждалих осіб та їх кількості, мала право створити підкатегорії компенсаційних виплат та встановити суми виплат за даними підкатегоріями.

У зв'язку із введенням європейської валюти конвертування коштів здійснювалося безкоштовно за фіксованим курсом: 1 євро = 1, 95583 німецької марки.

Виходячи з відомого кола претендентів на виплати, їх розподілу за категоріями, на плафоні коштів, передбачених для виплат українською партнерською організацією, Спостережна рада УНФ «Взаєморозуміння і примирення» прийняла рішення про виплати:

- колишнім в'язням нацистських концтаборів, ґетто в розмірі **7669,38 EUR (15 тис. DM)**;
- в'язням інших місць ув'язнення за офіційним переліком — **3067,75 EUR (6 тис. DM)**;
- колишнім примусовим робітникам промисловості і державного сектору — **2198,55 EUR (4300 DM)**;
- колишнім примусовим робітникам сільського, комунального і домашнього господарств — **766,94 EUR/1500 DM**;
- дітям, які перебували в місцях відбуття примусових робіт своїх батьків (у тому числі народжені в неволі) — **766,94 EUR /1500 DM**;
- особам, які утримувалися в тюрмах гестапо і СД за політичними мотивами — **2198,56 EUR/ 4300 DM**.
- особам, які в дитячому віці, у роки Другої світової війни утримувалися в спеціальних дитячих будинках і використовувалися в якості донорів для солдатів вермахту («діти-донори») — **1533,88 EUR / 3 тис DM**.

З часом розміри виплат за категоріями вдавалося коригувати у бік збільшення.

На підставі звернень УНФ «Взаєморозуміння і примирення» від 04.03.03 р. та 04.10.04 р. щодо підвищення виплати деяким категоріям жертв націонал-соціалістських переслідувань правління Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» на своєму засіданні 20 жовтня 2004 р. прийняло рішення про підвищення попередньо визначеної суми виплати примусовим робітникам націонал-соціалізму, зайнятим у сфері послуг, сільському та домашньому господарствах, дітям, які перебували в місцях примусової праці своїх батьків (в т.ч. народженим в неволі), на 150 євро.

Опікунською радою німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» 19.01.2005 р. прийнято рішення про здійснення доплати у розмірі **2450 євро** правочинним особам — жертвам нацизму, які одержали виплату за «іншу шкоду, заподіяну особі» (понад одержаної раніше суми 4 243,72 євро). На особливих правонаступників жертв нацизму, які вже померли, право на зазначену доплату не поширюється.

Однією з вимог Закону ФРН про Фонд було документальне доведення претендентами свого права на виплату.

Право на виплати відповідно до Закону надавалося особам, які були живі після 15 лютого 1999 р. У випадку смерті правочинного претендента **після цієї дати** Законом ФРН передбачено право на одержання виплат рівними частинами для чоловіка або дружини, а також дітей цієї особи, які залишились живі. Якщо ж померлий правочинний претендент на одержання виплати не залишив після себе ані подружжя, ані дітей, виплати можуть надаватися рівними частинами також онукам або, якщо вони також померли, його братам та сестрам. Якщо ці особи також не подадуть заяву, право на подання заяви мають особи, призначені спадкоємцями у заповіті.

Закон ФРН передбачав здійснення виплат у два етапи: із максимально призначеної суми усі заявники — жертви нацизму спочатку повинні були одержати 65%; решту ж — після обробки усіх заяв від претендентів, які надійшли на розгляд до партнерської організації (в Україні — Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення»).

Також у законі містилися положення про виключення подальших вимог до Німеччини та німецьких підприємств у зв'язку з примусовою працею після отримання коштів за даним законом.

Не можна стверджувати, що усі положення закону викликали задоволення у колишніх жертв нацизму з України. Особливе невдоволення і здивування викликало положення про здійснення виплат у два етапи: переважна більшість колишніх примусових працівників на момент прийняття бундестагом ФРН рішення про здійснення виплат уже були людьми дуже похилого віку, мали (багато хто — саме внаслідок важкої юності, проведеної у рабстві у Німеччині) погане здоров'я. Вони побоювалися, що за життя не встигнуть отримати повну суму виплати. Час показав, що ці побоювання були небезпідставними. Проте ані протестні пікетування Посольства Німеччини в Україні громадськими організаціями колишніх в'язнів — жертв нацизму, ані неодноразові пропозиції правління Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» до німецької сторони — здійснити виплати в один етап хоча б деяким категоріям жертв: в'язням концтаборів та гетто — не переконали німецьких депутатів та функціонерів.

Республіка Австрія у березні 1938 року була насильницьким чином приєднана до Німеччини у результаті т.з. аншлюсу, державного суверенітету під час Другої світової війни не мала і була включена відповідно до закону «Про возз'єднання Австрії з Германською імперією» від 13 березня 1938 р. до Третього рейху у якості однієї з німецьких земель під назвою Остмарк. На її території нацистами використовувалася примусова праця так само, як і у решті Німеччини.

У 2000 році Національною Радою Республіки Австрія було створено фонд добровільних виплат рабським та примусовим працівникам нацистського режиму на території сьогодишньої Австрії. Назва фонду — «Фонд примирення, миру та співробітництва» (скорочено — Фонд примирення).

Мета Фонду — зробити шляхом добровільного волевиявлення з боку Республіки Австрія по відношенню до фізичних осіб, які за часів нацистського режиму знаходились на примусових роботах на території нинішньої Австрії внесок до справи примирення, миру та співпраці.

Створений як установа Республіки Австрія, Фонд примирення здійснював свою діяльність на основі австрійського права.

Фонд здійснював одноразові грошові виплати фізичним особам, які під примусом нацистського режиму були насильницьким шляхом або з використанням свідомо невірних посилок ввезені на територію сьогоденної Австрії, або ж після добровільного перебування на території теперішньої Австрії були позбавлені можливості повернутись на батьківщину, залучалися до праці та мали особливо важкі життєві умови; утримувалися під вартою або ж в умовах суттєвого обмеження особистої свободи та зазнали суттєвого обмеження своїх особистих прав і були змушені дотримуватись жорстких дисциплінарних норм (примусові робітники або примусова праця); або під час ув'язнення в одному із розташованих на території теперішньої Австрії концтаборів або прирівняних до них місць ув'язнення та були змушені виконувати рабську працю у принизливих для людської гідності умовах (працівники-раби або рабська праця); або отримали внаслідок виконання робіт засвідчені важкі та тривалі фізичні чи психічні пошкодження стану здоров'я (особливо важкі випадки); або перебували у дитячому віці або до набуття 12-річного віку разом із батьками були вивезені на територію теперішньої Австрії.

Колишні військовополонені правом на отримання компенсацій не користувалися.

Розмір виплат складав 105.000 австр. шил. для осіб, що залучалися до праці та мали особливо важкі життєві умови; 35.000 австр. шил. — для осіб, які виконували примусові роботи на промислових підприємствах, у ремісництві, будівництві, електрогосподарстві, на комунальних підприємствах, на залізниці та пошті; 20.000 австр. шил. — для осіб, які виконували примусові роботи виключно у лісовому та сільському господарстві або ж у сфері послуг (готелі, ведення домашнього господарства тощо).

Діти та неповнолітні отримували грошові виплати в обсязі, який припадав на матір, разом з якою дитину було депортовано.

Жінки, які за період перебування на примусових роботах у пологових будинках для остарбайтерів народили дітей або були змушені перервати вагітність, мали право на отримання додаткової виплати у розмірі 5000 австр. шил.

Особи, які підпадали під кілька категорій, отримували виплату за найвищою з них. Виплати здійснювалися за умови згоди претендента остаточно відмовитись після їх отримання від подальших вимог до

Республіки Австрія або австрійських підприємств, які використовували примусову або рабську працю.

Особи, які перебували на примусових роботах на території сучасної Австрії та за її межами, могли отримати добровільну виплату за рахунок коштів Австрійського фонду примирення, якщо переважну частину часу залучалися до примусових робіт на території сучасної Австрії. Австрійський фонд примирення з метою запобігання подвійним виплатам вживав заходів для того, щоб заявки на виплати, до яких він не має відношення, безпосередньо потрапляли на розгляд Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Стосовно примусових робітників виплати здійснювалися тільки однією з партнерських організацій: Австрійським фондом примирення або ж Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

Вимоги щодо виплат мали підтверджуватись документально.

Якщо особа, що мала право на виплату, померла після 15 лютого 2000 р., її правами користувалися спадкоємці згідно з чинним національним законодавством України.

У зв'язку з веденням європейської валюти перерахунок здійснюється за фіксованим курсом: 1 євро = 13,7603 австр. шил.

Закон про створення Австрійського фонду примирення набув чинності 27.11.2000 року.

Як бачимо, австрійською стороною були запропоновані більш сприятливі для заявників умови виплати: і суми дещо більші, і, головне, — здійснення виплат у один етап.

Поставала тільки одна проблема. Правочинними претендентами на добровільні виплати за рахунок коштів Австрійського фонду примирення були тільки ті жертви нацизму, чия праця використовувалась на території *сучасної Австрії*.

Кордони сучасної Австрії не співпадають з тими, що існували в 1937–1945 рр.: в результаті Другої світової війни від Австрії до суміжних держав відійшли значні території: Крумау, Брюкс, Знайм, Капліц тощо — до Чехії; Енгерау — до Словаччини; Кьонігзеє, Райхенхалл — до Німеччини; Глогау, Шнайдемюхль, Бургфельд — до Польщі. Громадяни, які перебували на примусових роботах на таких територіях, права на виплати за рахунок Фонду примирення Республіки Австрія не мали, на них поширювалося право на компенсаційні виплати за рахунок коштів Федерального фонду ФРН «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

Отже, цілком можливою була така ситуація: людина перебувала на примусових роботах у Австрії, мала архівну довідку з підтвердженням факту перебування на примусових роботах на території Австрії (в її межах станом на 1938–1945 рр.), але не мала права на виплати за рахунок коштів Австрійського фонду.

Нарешті були підписані партнерські угоди з німецьким та австрійським фондами — виплати колишнім примусовим працівникам з України стали реальністю.

Сторонами була встановлена процедура виплат, яка анітрохи не нагадувала ту, за якою відбувалися у 1994–1998 рр. одноразові виплати за рахунок коштів, наданих ФРН.

Виплати мали здійснюватися приблизно так, як відбувалися виплати з Гуманітарного фонду концерну «Фольксваген» та зі Швейцарського фонду: українська сторона готувала списки претендентів на виплати та усі необхідні документи, партнерська організація їх перевіряла, після чого — перераховувала кошти в Україну особам зі списку, чия правомочність на виплату підтвердила перевірка. Щоправда, передбачалися зовсім інші масштаби виплатної діяльності.

Готуючись до виплат, правління Фонду реорганізувало роботу Фонду, створивши нові структурні підрозділи — управління, яким доручалися ключові ділянки роботи, було створено декілька нових секторів та служб: контролю за виплатами, консультативної роботи та листування, організовано роботу телефонної «гарячої лінії» — інформація надається заявникам щоденно з 9-00 до 18-00.

У вирішенні кадрового питання ставку було зроблено на професійність, працездатність і порядність. Такий підхід і став основою успішної праці у майбутньому. Саме тоді, наприкінці 2000 р. — на початку 2001 р., управління Фонду очолили компетентні та творчі особистості: О.М. Журавльов, І.О.Когут, В.К.Тимчик, Д.В.Петренко.

У цей час правлінням і прес-центром Фонду (керівник — Р.М.Будко) було розгорнуто роботу з інформування населення України стосовно здійснення виплат за рабську і примусову працю у період Другої світової війни. Найперше, що було зроблено, — розповсюджено «офіційне повідомлення про умови і порядок компенсаційних виплат жертвам нацизму», після остаточного врегулювання з Опікунською радою німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» питань про категорії і суми виплат — в УНІАН проведено прес-

конференцію, через центральне агентство України ДІНАУ передано «Офіційне повідомлення...» майже 800 передплатникам агентства, через ДІНАУ інформаційним агентствам ближнього зарубіжжя передано додаткову офіційну інформацію про порядок оформлення документів і умов виплат жертвам нацизму, які проживають у країнах колишнього СРСР.

Докладна інформація була подана у газети «Урядовий кур'єр», «Голос України», «День», «Факти», «Робітнича газета» (українською та російською мовами), «Правда України», «Комсомольская правда в Украине», «Порадниця», в обласну та регіональну пресу.

Надруковано та передано до усіх районних УСЗН України листівки з офіційним повідомленням Фонду стосовно виплат. Було створено ВЕБ-сторінку в Інтернеті.

У 2000 р. протягом п'яти місяців надавалися роз'яснення у щотижневих передачах на центральних каналах радіо та ТБ, а також протягом трьох місяців — у радіомовних та телевізійних програмах на 9 країн ближнього зарубіжжя.

Начальниками обласних та регіональних відділень Фонду аналогічна робота здійснювалась на місцях.

Оскільки, як ми уже знаємо, далеко не усі положення австрійського, а особливо німецького, законів про Фонд задовольнили сподівання жертв нацизму (а то і просто через відмінність від чинного законодавства України були незрозумілими), оскільки коло осіб, які мали право на виплати за цими законами, значно вужче, ніж коло жертв нацистських переслідувань, визначених Законом України «Про жертви нацистських переслідувань», на УНФ «Взаєморозуміння і примирення» просто обрушився шквал звернень громадян: і за роз'ясненнями та консультаціями, і за допомогою, і незадоволених, а то й — з вимогами та претензіями.

Тут вже, як то кажуть, «тримати удар» мали громадська приймальня Фонду, телефонна «гаряча лінія» і сектор консультативної роботи та листування. І вони робили це — самовіддано, професійно і компетентно.

Беззмінний керівник громадської приймальні Фонду з травня 1994 р. — Ольга Андріївна Стрілецька.

Прийом громадян — робота відповідальна і непростя, яка вимагає глибокого знання усіх аспектів виплат від оформлення заяви і особливостей вимог до підтверджуючих документів аж до готівкових

виплат у банку, уміння просто і дохідливо пояснити порядок і процедуру здійснення виплат... Прийомом громадян у Фонді може займатись виключно тактовна людина, тонкий психолог — адже має справу із особливою категорією людей: літніми, раними, з важкою долею, часто — нужденними і важко хворими, із застарілими душевними ранами та давніми образами.

Саме такі фахівці і працюють у громадській приймальні Фонду: О.А.Стрілецька та В.І. Пічугіна. За 2000–2004 рр. до громадської приймальні Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» звернулися 28988 громадян. Ці дані — актуальні на момент, коли писалася книга. Але прийом триває... До громадської приймальні приходять заявники і тепер, коли ви читаете ці сторінки, прийдуть і завтра, і післязавтра. І, як завжди, тут зроблять усе, щоб надати їм допомогу.

Прийом громадян — триває...

Олена Павлівна Микитюк, головний спеціаліст Фонду, відповідає за «гарячу» лінію з дня її створення і знає про неї усе:

— *«Гаряча» телефонна лінія існує з листопада 2000 р. Спершу, до початку виплат у серпні 2001 р., на день надходило 50–60 дзвінків, тепер на «гарячу» лінію щоденно надходить 150–200 телефонних звернень від громадян. Запитання найрізноманітніші: коли виплати, коли ми отримаємо кошти, у яких банках, які суми виплачуються за якими категоріями, кому надається гуманітарна допомога... Є звернення людей, які потребують допомоги, де треба розібратись, можливо, передати справу на Апеляційну комісію. Є звернення від правонаступників: як поведеться у тому чи іншому випадку... Тематика різноманітна, у ході здійснення виплат змінюються і запитання. Кількість звернень у ході виплат зменшується, але несуттєво, тому що у людей виникають усе нові і нові запитання. Певною мірою «гаряча» телефонна лінія перетворилася на «телефон довіри»: телефонують літні люди (дуже часто — фатально одинокі — авт.), яким хочеться з кимось поговорити. Вони знаходять привід — і набирають номер. Є уже і постійні абоненти...*

Часто із звернення впливають конкретні дії працівників Фонду.

— Заявникові з Грузії не вистачало документального підтвердження про перебування у концтаборі Майданек, — продовжує пані Олена. — Фонд зробив на нього запит, його документи Міжнародна служба розшуку знайшла, виплати йому здійснили за бажаною категорією. По «гарячій» лінії не тільки надаються консультації. У випадку, якщо заявникові можливо швидко надати допомогу — така допомога надається.

До Фонду надходить величезна кількість листів. З Секретаріату Президента України, з Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. Звертаються народні депутати України, громадські діячі, об'єднання громадян... Надходять листи з партнерських організацій та архівних установ.

Але найбільше пишуть до Фонду жертви нацизму, претенденти на виплати: звертаються за роз'ясненнями, за допомогою у розшуках документів, просять прискорити виплати. Скаржаться Фондові та на Фонд. Не погоджуються із розмірами виплат. Обурюються проведенням виплат у два етапи.

Спочатку, у 2000–2001 рр., колишні невільники Третього рейху у листах ставили запитання: хто має право на виплати, де і як оформити документи, де і як відшукати архівні підтвердження, коли розпочнуться виплати, у яких розмірах вони відбуватимуться? Спадкоємців колишніх жертв нацизму цікавило, чи мають вони право на виплати.

З початком в Україні у серпні 2001 р. готівкових виплат потік листів значно збільшився. Дописувачі просили прискорити виплати, пояснити, чи мають якісь категорії претендентів право на першочергові виплати, якщо мають, то які...

Черговість у здійсненні першого етапу виплат дійсно була. За погодженням з правлінням німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» у першу чергу виплати здійснювалися колишнім в'язням концтаборів, ґетто, інвалідам I групи та особам, які досягли 80-річного віку.

Отже, кількість листів від громадян, що надходили до Фонду, стрімко зростала. Це не гіпербола, не художнє перебільшення: бували дні,

коли листоноша була не в змозі їх донести і привозила автомобілем — величезного лантуха!

І якщо у 2001 р. сектор листування опрацював близько 10 000 звернень громадян, то у 2002 р. — понад 25 000!

Фахівцям, що вели переписку із громадянами, доводилося працювати і у дві зміни, і по вихідних — робили все, що було у їхніх силах, щоб надати кваліфіковані вичерпні відповіді заявникам, а за потреби (а така потреба виникала досить часто) — вивчити справу детально, зробити додаткові архівні запити, з'ясувати в обласному відділенні ступінь готовності справи до передачі на розгляд Експертної комісії, привернути увагу експерта до якихось обставин по справі, а то й ініціювати розгляд документів Експертною чи Апеляційною комісіями. Наведемо лише один приклад.

Заявник Петро Захарович А. потрапив до Німеччини як військовополонений (а військовополоненим, як відомо, виплати не передбачалися). До заяви на виплати Петро Захарович додав архівну довідку, у якій зазначені табори, що не фігурують у офіційному переліку концтаборів. Здавалося б, заявник права на виплату не має, і відмова йому гарантована. Але одна обставина насторожила фахівців сектору: надто правдоподібно описував у листах своє перебування у концтаборі претендент на виплати... Почали вивчати справу і дійшли висновку: назви концтаборів, зазначених у довідці, віддалено нагадують назву концтабору Флоссенбург і деяких його зовнішніх команд, а періоди перебування заявника А. у цих таборах співпадають з достовірно відомими з наукової літератури періодами існування саме цих зовнішніх команд даного концтабору!

Спільно із пошуковою службою Фонду зробили запити, і що ж? Спочатку Міжнародна служба розшуку, а невдовзі — і Музей концтабору Флоссенбург надають підтвердження факту ув'язнення громадянина А. у лютому 1944 р. саме до цього концтабору! Як результат — Експертна комісія Фонду призначає громадянину А. виплату за рахунок коштів німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» за категорією «Концтабір»! Більше того — людина має тепер беззаперечні підтверджуючі документи для

встановлення передбачених законодавством України пільг і одержання відповідного посвідчення.

А помилки у транскрипції німецьких назв російською мовою дійсно наявні у архівних документах на громадянина А., і допущені вони були ще у 1945 р. під час фільтраційної перевірки якимось не дуже грамотним діловодом.

Був ще один аспект — не дуже приємний. Незважаючи на те, що Фонд регулярно розповсюджував офіційні повідомлення як у центральних, так і у регіональних ЗМІ, попри відкритість правління Фонду, його прес-центру, усіх без винятку служб та готовність до чесної співпраці з журналістами, деякі регіональні друковані органи (на превеликий жаль — і один центральний) подекуди дозволяли собі оприлюднювати неперевірені, некоректні матеріали щодо виплат, а траплялося — й відверті відсебеньки. Стурбовані подібними статтями літні і, здебільшого, хворі колишні в'язні нацизму, для яких кожне слово про очікувані десятиліттями виплати — на вагу золота, кидалися писати (звісно ж — до Фонду, не до редакції!) листи, намагаючись з'ясувати — як же так: в офіційних роз'ясненнях — одне, а у нашій улюбленій місцевій газеті — інше? Доводилося заспокоювати, інформувати, ще і ще роз'яснювати. От і виходило, що професійно неетичні дії одних призводили до надмірних хвилювань у інших, а третім додавали неабиякої роботи, хоча вони й без того не байдикували... Проте Фонд не подав жодного позову до редакцій: нема часу на судову тяганину в тих, хто робить велику, нелегку, необхідну людям і шляхетну справу.

Усього ж за 2001–2004 рр. сектором листування опрацьовано понад 60 000 листів від громадян. Ця величезна за обсягом, копітка робота була по силах тільки відданим справі, висококваліфікованим фахівцям. І добре, що такі були: у цей період з листами у Фонді працювали Л.М.Побединська, О.Д.Орлова, Т.О. Романюта, О.І. Друженко...

...На перший погляд могло б здатись, що у 2000 році були усі необхідні й достатні умови для здійснення виплат: кошти накопичені на рахунках німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», наявна база даних стосовно жертв нацистських переслідувань, в архіві УНФ «Взаєморозуміння і примирення» зберігаються підтверджуючі документи, зібрані під час попередніх виплат.

Проте, розпочавши оформлення документів на виплати за рахунок коштів німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», українська сторона стикнулася з такою проблемою. Попередні одноразові виплати за рахунок коштів ФРН здійснювались громадянам, які особливо постраждали від нацистських переслідувань. Категорія та розмір виплати встановлювались відповідно до важкості протиправних переслідувань, яким піддавалася особа.

У документах зазначався факт переслідувань: *«вивезений до Німеччини»*, *«утримувався у таборі»*, *«ув'язнений до тюрми»*, *«утримувався у концтаборі»*... Наявність у архівних довідках відомостей про факт примусової праці не була обов'язковою, а відтак — часто-густо примусова праця не була у них зазначена.

Німецький же Закон про Фонд вимагав документального доведення права на виплати: в'язням концтаборів — про ув'язнення до концтабору, зазначеного у офіційному переліку (абз.2 § 42 Закону ФРН «Про компенсаційні виплати» від 1965 р. з подальшими доповненнями 1977 р. і 1982 р.), колишнім примусовим працівникам — про факт роботи на конкретному промисловому підприємстві тощо.

Справа ускладнювалася тим, що Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР, працівники НКВС, які проводили фільтраційні перевірки, заповнюючи свого часу документи, які наразі зберігаються в архівах і є джерелом інформації, визначали типи таборів некритично (що, власне, і зрозуміло з огляду на події тих років), інколи — на власний розсуд: «концтабір військовополонених», «пересильний концтабір» тощо. Як ми вже знаємо, шановний читачу, концтабори та табори військовополонених мали різну відомчу приналежність, охоронялися різними підрозділами (СС та Вермахт), виконували роботи на користь різних відомств — отже, були таборами різних типів, хоча і були схожими між собою звіриною жорстокістю у ставленні до в'язнів, їх шаленою експлуатацією та нелюдськими умовами тримання.

Проте ці помилки перекочувували на сторінки книг, монографій, навіть на постаменти пам'ятників...

Фільтраційні справи репатріантів, оформлені компетентними органами на громадян, що поверталися з Німеччини, збереглися не всі: у

середині 90-х років минулого століття, коли відбувалася передача справ колишніх невірників Третього рейху з архівів Служби безпеки України до Державних обласних архівів, з'ясувалося, що значна кількість справ відсутня, наявні тільки облікові картки. У картках же — лише короткі, неповні відомості...

Був ще один аспект: повертаючись з Німеччини і проходячи фільтраційну перевірку, колишні примусові працівники *намагалися приховати факт праці на промисловому, а особливо — на військовому підприємстві. Вони боялися звинувачення: «Ти робив зброю для ворога!»* Говорили: «був у хазяїна», «працював у бауера», ці дані і заносилися у фільтраційні документи. Реальні факти не були зафіксовані у фільтраційних справах, отже — не зазначалися в архівних довідках. Під час виплат за рахунок коштів, наданих ФРН у 1993 р., різниця у сумах виплат за категоріями була невелика: заявники задоволювалися наявними довідками.

Тепер багато документів вимагали уточнень. Перед Фондом постало завдання: надати допомогу українським невірникам нацизму у розшуку необхідних архівних підтверджень.

Власне, архівно-пошуковою службою Фонду така робота здійснювалася і раніше. Робилися запити до архівних установ України, до державних, земельних, місцевих архівів Німеччини.

З 1996 р. проводилась робота із Міжнародною службою розшуку Червоного Хреста (Німеччина. м. Бад Арользен). Справа була організована таким чином: запити від громадян надходили до УНФ у вигляді спеціальних бланків, заповнених заявниками російською мовою друкованими літерами, українська сторона формувала їх у пакети по 50 запитів і звичайною поштою на паперових носіях надсилала у Арользен.

Архіваріуси Міжнародної служби розшуку «вручну» переглядали свої величезні архіви, готували відповіді на кожний запит з пакету і так само пакетом, звичайною поштою, надсилали результати пошуку в Україну. Справа ускладнювалася тим, що бланки запитів заповнювалися власне заявниками, виникала проблема передачі прізвищ українських громадян німецькою мовою. За домовленістю, яка існувала між Службою розшуку та Фондом, відповіді на такі запити надавалися протягом року. Для порівняння зауважимо, що за самостійно надісланими громадянами запитамі через величезну перевантаженість Служби розшуку довідки могли надійти і за три, і за чотири і навіть за п'ять років.

Відповіді з Арользену опрацьовувалися спеціалістами Фонду, необхідні дані вносились до електронної інформаційної бази, копія відповіді довідки долучалася до справи, оригінал надсилався заявникові.

Всього у період з 1996 р. по 2000 р. на паперових носіях було зроблено близько 28 000 запитів до Міжнародної служби розшуку (з них 14050 — з центрального апарату, решту — з обласних відділень), кількість позитивних відповідей у пакетах становила 28%.

Проте ця робота вимагала актуалізації як у кількісному та якісному відношенні, так і з огляду на фактор часу.

Український фонд у 1998–2000 рр. проводив переговори та консультації з керівництвом Міжнародної служби розшуку з метою впровадження нових методів співпраці, випробовувалися нові форми пошукової роботи, на превеликий жаль, у той період значних масштабів вони не набули.

Тим часом у зв'язку із наближенням виплат за рахунок коштів німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» до німецьких архівів усіх рівнів: федерального, земельних, місцевих, до архівів страхових кас та бюро по персоналу великих підприємств, до музеїв концтаборів, до бургомістрів німецьких міст з України, Росії, Польщі, Чехії, Білорусі, інших країн линув, усе збільшуючись, некерований потік листів із запитом щодо підтвердження факту перебування на примусових роботах від партнерських організацій, комітетів Червоного Хреста, самих заявників.

Для впорядкування та централізації процесу пошуку підтверджуючих документів німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» започаткував архівний проект, погодивши його з партнерськими організаціями та МСР.

Суть його полягала, по-перше, у автоматизації пошукового процесу, по-друге, у створенні координаційного центру, який би централізовано займався пошуками у архівних установах Німеччини за тими запитом, по яких Арользен надав негативну відповідь.

До проекту долучилися 8 партнерських організацій та 304 архівні установи Німеччини.

Українська сторона підтримала архівний проект і взяла у ньому активну участь.

Більше до Арользену запити на паперових носіях Фондом не надсилалися. Перекладачами Фонду викладалися усі необхідні дані на

заявників одразу німецькою мовою, здійснювалася транскрипція імен та прізвищ відповідно до норм німецького правопису (інколи додатково — й таким чином, як вони могли бути записані німцем). Усі дані формувалися в електронному вигляді у списки, які передавалися на електронних носіях німецькій стороні. Спираючись на свою базу даних, Міжнародна служба розшуку проводила пошук по кожній особі, зазначеній у списку. Результати пошуку у електронному вигляді передавалися в Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення», де перекладалися на українську мову. Пошукова служба УНФ видавала довідку про результати розшуку: один примірник довідки надсилався заявникові, другий — долучався до його справи.

У випадку, якщо пошук в архівах Міжнародної служби розшуку давав негативні результати, запит передавався до Кельнського розподільчого центру Архівної спілки для пошуку через систему «Бундесархіву» у тих земельних, муніципальних та заводських архівах, де була найбільша ймовірність збереження розшукуваних документів. Результати пошуку надходили безпосередньо до Фонду.

Перший електронний список на 48 осіб був надісланий до Міжнародної служби розшуку 22 березня 2001 року.

Віталій Костянтинівич Тимчик, начальник управління архівно-пошукової роботи Фонду розповідає:

— Перехід на електронний проект Федерального фонду дозволив, по-перше, скоротити час очікування відповіді з Арользена, а по-друге, значно зекономив кошти. Інформація про людину, наявна у базі даних, доповнювалася інформацією з Арользена. Електронний проект дозволив автоматизувати контроль за запитами, а також охопити усі архівні установи Німеччини, які долучилися до проекту.

Архівний проект Федерального фонду — це висока технологія, економія часу: відповідь з МСР надходила протягом двох місяців, економія матеріальних і людських ресурсів, повний контроль усіх етапів обробки запитів і відповідей на них, висока ефективність.

Технологія передбачає направлення запитів німецькою мовою з використанням електронних карт і довідників при підготовці запитів, переклад на українську мову відповідей і виготовлення довідок. Було розроблено комплекс програм,

який забезпечив автоматизацію всього технологічного процесу від подання заяви на проведення пошукової роботи до роздрукування довідки з відповіддю архівної установи. Технічне завдання і алгоритми обробки документів розробив я сам, а відповідний комплекс програм – Ющук С.А.

До підготовки запитів і перекладу відповідей було залучено студентів старших курсів факультетів іноземної філології вузів м. Києва. В успішне виконання масштабного завдання по розшуку підтверджуючих документів внесли вагомий вклад завідувачий утвореного в 2001-му році сектора пошукової роботи Петренко В.М. і головний спеціаліст Щербаков В.П.

До набуття УНФ статусу партнерської організації німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» допомога громадянам щодо розшуку підтверджуючих документів надавалась також шляхом консультацій, заповнення відповідних бланків, надання адрес архівних установ і т. ін. Лише в 1999–2000 роках до громадських приймалень центрального апарату і відділень УНФ звернулись з питань розшуку документів понад 70 тис. осіб. Усі вони отримали кваліфіковану допомогу. Не завжди потрібно було робити нові запити, в багатьох випадках достатньо було наявних документів, слід було людей переконувати, що довідки вітчизняних архівних установ мають таку ж юридичну силу, як і німецьких чи австрійських.

З набуттям УНФ статусу партнерської організації Федерального фонду наш Фонд взяв на себе зобов'язання виконати усі необхідні запити до архівних установ. За короткий час до архівних установ було направлено понад 16,5 тис. запитів. Виконувались вони як центральним апаратом, так і обласними відділеннями. Однак люди продовжували направляти запити самостійно.

До початку реалізації електронного архівного проекту Федерального фонду запити до МСР в центральному апараті виконувала Старинець Н.І.

Більшість запитів до австрійських архівів виконав Бугайов В.М.

Я думаю, що і у кількісному відношенні ми також виграли, до Арользену ми направили 57535 електронних запитів і отримали 10768 позитивних відповідей.

46767 запитів, на які отримано негативну відповідь, Арользен доправив до Кельну, до Розподільчого центру, звідти ми отримали 9193 позитивні відповіді.

Як бачимо, в результаті цього проекту 19961 заявник отримав підтвердження про факт нацистських переслідувань з Німеччини. Питома вага позитивних відповідей зросла до 34,6 %.

Крім співпраці з Міжнародною службою розшуку пошуковою службою Фонду робилися запити до архівів Австрії — понад 6,5 тис., близько 40% відповідей на них виявилися позитивними.

Тобто, із закордонних архівів надійшло чимало підтверджуючих документів.

Але, як говорить В.К. Тимчик, переважну більшість підтверджуючих документів надали все ж архіви України.

Оформлення документів на виплати відбувалося переважно в обласних та регіональних відділеннях Фонду. Тут заявниками заповнювались бланки заяв-анкет встановленого зразка (форми заяв-анкет були затверджені німецьким Федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»), які у будь-якому випадку містили розділ про відмову претендента від подальших претензій до Німеччини та німецьких підприємств, до заяв долучалися підтверджуючі документи про факти нацистських переслідувань та копія паспорта.

Законом ФРН про Фонд визначався граничний термін подання заяв претендентами на виплати — до 31 грудня 2001 року включно.

На прохання УНФ «Взаєморозуміння і примирення», інших партнерських організацій німецьким Федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» було надано дозвіл на подовження терміну прийому заяв для претендентів на компенсаційні виплати, які не подали заяви на виплати з поважних причин, до 31.12.2002 р.

Якщо наданих підтверджень виявлялося недостатньо, заявникові після подання заяви надавався додатковий термін на пошук документів.

Аналогічні документи подавалися на виплати за рахунок коштів Австрійського фонду примирення.

Оформлені документи розглядалися експертною радою обласного (регіонального) відділення на предмет правильності оформлення документів, достатності документальних доказів у справі, після чого списки та справи претендентів на виплати у плановому порядку, за графіком, надходили на розгляд Експертної комісії Фонду.

Експертна комісія з питань призначення компенсаційних виплат Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України є його органом і здійснює свою діяльність у відповідності до чинного законодавства України, Закону ФРН «Про заснування Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», Федерального закону «Про Фонд добровільних виплат Республіки Австрія колишнім рабським та примусовим робітникам нацистського режиму», Положення про порядок компенсаційних виплат, Положення про Фонд та Положення про Експертну комісію Фонду.

Експертна комісія Фонду сформована з фахівців — представників Української спілки в'язнів-жертв нацизму, Організації борців антифашистського опору України (політичні в'язні нацистських концтаборів), Всеукраїнської асоціації євреїв — колишніх в'язнів гетто й нацистських концтаборів, які самі пройшли через жахи фашистської неволі. Експертна комісія є незалежною в прийнятті своїх рішень.

Головними завданнями Експертної комісії є: експертиза документів, поданих особами, які постраждали від нацистських переслідувань у роки Другої світової війни; визначення категорій і розмірів виплат, в залежності від ступеня тяжкості нацистських переслідувань з врахуванням стану здоров'я постраждалих, а також їх віку на час нацистських переслідувань; підготовка необхідних документів та прийняття рішень щодо компенсаційних виплат; роз'яснення про діяльність Експертної комісії, порядок компенсаційних виплат, їх розміри тощо.

Головою Експертної комісії Фонду є заступник голови правління Фонду, Заслужений юрист України Євген Спиридонович Максимчук.

Незабаром після створення Фонду і визначення правових засад діяльності Експертної комісії, а також принципів та методів експертизи, правлінням Фонду був створений підрозділ, що здійснював експертну перевірку поданих заявниками документів на виплати за рахунок коштів ФРН, наданих у 1993 р., — експертний відділ, першим керівником якого була Булах Віталія Петрівна. Для цієї роботи Фондом було залучено знавців питання з числа активістів громадських організацій колишніх

в'язнів нацизму: Шпаковського В.П., Галяпу В.Є., Лебедева В.П., Велька М.М. Крім них у відділі працювали кваліфіковані фахівці: Харченко В.С. та Побединська Л.М.

У 1996–2000 рр. начальником відділу експертної роботи працювала Ісай Т.І.

У 2000 р., коли відбувалася підготовка до виплат за рахунок німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», які внаслідок проведення їх у два етапи, особливостей успадкування і встановленої німецькою стороною процедури передбачалися більш трудомісткими, ніж будь-які попередні, відділ був реорганізований в управління експертно-правової і організаційної роботи. Начальником управління було призначено Діану Володимирівну Петренко, висококваліфікованого юриста, людину неабиякої працездатності, здібного організатора.

Оскільки кількість претендентів на виплати значна, а терміни виплат обмежені, фахівцям управління доводилося працювати з граничним навантаженням: за один робочий день опрацьовувалося — а це аналіз справи й підготовка експертного висновку — від 50 до 85 справ заявників. Для наочності наведемо декілька прикладів: тільки по виплатах за рахунок німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» службою було підготовлено до розгляду Експертною комісією понад 605 тис. справ заявників і близько 47 тис. справ — для виплат за рахунок коштів Австрійського фонду примирення! У листопаді 2004 р. у зв'язку зі зміною структури завдань, що поставали перед Фондом, сектори організаційно-аналітичної роботи та консультативної роботи і листування були виведені зі складу управління, яке було перетворене на Секретаріат Експертної комісії. Начальник Секретаріату — Казнадзей Тетяна Миколаївна.

Основні завдання Секретаріату — організаційне, експертно-аналітичне, інформаційне, технічне та інше забезпечення діяльності Експертної комісії.

Секретаріат здійснює підготовку засідань Експертної комісії Фонду, подання відповідних матеріалів для розгляду членами комісії, готує експертні висновки щодо документів та відповідне оформлення необхідних документів, поданих особами, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни, до розгляду членів Експертної комісії, проводить аналіз стану справ, які знаходяться

на розгляді Експертної комісії, та розробляє пропозиції з питань вдосконалення обробки та експертизи документів претендентів на виплату, порядку надання гуманітарної допомоги та статусу жертви нацистських переслідувань і видачі їм посвідчень.

Секретаріат Експертної комісії складає протоколи засідань Експертної комісії Фонду, забезпечує ввід даних в електронну базу Фонду щодо прийнятих рішень Експертної комісії, готує листи-відповіді про прийняте Експертною комісією рішення, здійснює облік і збереження справ, що надходять на розгляд Експертної комісії, передає опрацьовані протоколи Експертної комісії Фонду в фінансове управління Фонду.

До 60-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною усі наявні справи було опрацьовано, рішення Експертної комісії по них прийняті, усі списки претендентів на виплати передані на розгляд та затвердження німецькому Федеральному фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

Після затвердження німецькою стороною списки претендентів на виплати передаються до **сектора контролю за виплатою компенсацій і подання гуманітарної (благодійної) допомоги** (завідувач сектором — В.В.Созоненко). Протягом 1–2 днів з моменту надходження з Німеччини кошти перераховуються до уповноважених урядом України банків, які одночасно отримують від Фонду реєстри на виплати особам за затвердженими німецькою стороною списками, для здійснення готівкових виплат за місцем сталого мешкання заявників. Якщо протягом трьох місяців виплата заявником не отримується — кошти з уповноваженого банку Фондом відкликаються і зберігаються на спеціальному рахунку в Національному Банку України.

Справи заявників, по яких прийняті рішення Експертною комісією Фонду, передаються до сектору архівної роботи Фонду (завідувач — Н.І. Старинець) — для подальшого зберігання в архіві Фонду.

Тут, в архіві, кожна справа (з сотень тисяч, які розглядає Експертна комісія) буде підготовлена до тривалого зберігання. По-перше, для неї буде надруковано титульного листа, на якому будуть зазначені основні дані справи: номер (він збігається з тим, під яким заявник був означений у поданому до Німеччини чи Австрії списку, оскільки списки мали наскрізну нумерацію), прізвище, ім'я та по батькові заявника, призначена йому категорія виплат, дата народження, паспортні дані, перелік наявних у справі документів. Запакована у окремий файл, справа придатна для тривалого зберігання і легко знаходиться при потребі.

У випадку незгоди заявника з рішенням Експертної комісії Фонду протягом трьох місяців з моменту отримання цього рішення він може його оскаржити. Законом ФРН про Фонд (§19) передбачена позасудова процедура оскарження

Для розгляду заяв-скарг претендентів на виплати щодо незгоди з рішеннями Експертної комісії у Фонді створено незалежну **Апеляційну комісію**, до складу якої включено кваліфікованих спеціалістів, представників громадських організацій, колишніх в'язнів концтаборів. Апеляційна комісія є незалежним від правління Фонду органом і діє на підставі Порядку (регламенту) діяльності Апеляційної комісії, узгодженого з німецькою стороною. Порядок (регламент) діяльності Апеляційної комісії Фонду та її склад затверджуються Спостережною радою УНФ «Взаєморозуміння і примирення» за погодженням з німецьким Федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Призначення та звільнення членів Апеляційної комісії здійснюється за згодою німецької сторони. Втручання в діяльність комісії або надання вказівок щодо її роботи не допускається. Органи державної влади країн, які відносяться до сфери діяльності партнерських організацій, не мають повноважень на втручання у процедуру оскарження рішень Експертної комісії Фонду.

Заяви-скарги повинні бути подані скаржником до Апеляційної комісії в тримісячний строк з дня отримання рішення Експертної комісії Фонду. Заяви-скарги розглядаються в порядку їх надходження до Апеляційної комісії.

Результати прийнятих рішень по справах, які розглядалися на засіданні Апеляційної комісії, письмово доводяться до відома скаржників і Фонду з обґрунтуванням причини відмови або зазначенням категорії, згідно з якою призначається сума виплати.

Рішення Апеляційної комісії по заяві-скарзі є остаточним і оскарженню не підлягає. Застосування інших правових засобів виключається.

Головою Апеляційної комісії Фонду є Володимир Єлізарович Галяпа. Це його бухенвальдський щоденник навели автори на початку книги.

Сімнадцятилітнім юнаком, студентом Механічного технікуму м. Дніпропетровська, у липні 1941 року Володимир Галяпа добровільно вступив у ряди Радянської Армії, брав участь у бойових діях. Потрапивши

в полон, побувавши в гестапівських в'язницях, концтаборі Бухенвальд, випробував на собі всі жахи націонал-соціалістського режиму.

З 1946 р. по 1964 р. працював на промислових підприємствах м. Києва, після чого — на кіностудії «Укркінохроніка». З посади начальника технічного відділу кіностудії в січні 1995 р. Володимир Єлизарович Галяпа перейшов на посаду експерта в Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення».

Випробування загартували вольовий характер активного учасника підпільної боротьби в концтаборі, надали безцінний життєвий досвід, що допомагає в роботі не тільки йому, а й всім працівникам Фонду.

Блискучі розумові здібності, феноменальна пам'ять, досконале володіння історичним і архівно-довідковим матеріалом з питань націонал-соціалістських переслідувань народів колишнього СРСР під час Другої світової війни роблять Володимира Єлизаровича Галяпу незамінним головою Апеляційної комісії УНФ «Взаєморозуміння і примирення».

Разом із виплатною діяльністю Фондом здійснюються **гуманітарні проекти**. Про цей напрямок роботи розповідає головний спеціаліст Фонду Любов Іванівна Сочка:

— Допомога людям завжди була основним принципом нашої роботи. Ми бралися за все, що могло принести користь нашим землякам, вивезеним під час війни на примусові роботи. У 2000–2001 рр. з німецького боку виникало багато ініціатив: були люди та організації, які хотіли надати допомогу, але не знали, як це зробити, оскільки на той час ще не була налагоджена міжнародна співпраця. Крім того, треба окремо зазначити, що певний вплив на бажання німецької сторони справляла і неоднозначна міжнародна репутація України. І ось у цей час ми почали розвивати гуманітарний напрям діяльності Фонду. Так поступово почали налагоджуватися наші зв'язки, й перші контакти засвідчили, що взаємна повага, довіра і щире бажання допомогти стали працювати для знедолених людей. Німецькі організації, насамперед громадські, які займалися дослідженням історичного періоду нацизму, вчителі, співробітники архівів, сім'ї тих, хто у роки війни познайомився з примусовими працівниками, люди, які хотіли знайти своїх колишніх працівників і надати їм допомогу, — шукали шляхи, як це зробити. Велику роль відіграли фракції деяких політичних партій у місцевих органах влади Німеччини: в першу чергу Партія зелених і соціал-демократи, які на законодавчому рівні у місцевих органах влади обстоювали ідею надання

гуманітарної допомоги. Ми вдячні магістратам Дармштадта, Гільдена, Гальберштадта, Дюльмена, Ройтлінгена, Констанца, Бензгайма, Зендена, Леверкузена, Фрайбурга, Ксантена, Марбурга, Гарзевінкеля та багатьох інших за виділену фінансову допомогу. На жаль, не вдалось вийти на рівень земельних урядів.

Першим до нас звернулося місто Мюнхен, влада якого прийняла рішення про виділення коштів для колишніх мюнхенських «остарбайтерів», була створена «мобільна служба» догляду за ними у співпраці із службою Самаритян. Після виплати фінансової допомоги було організовано кілька поїздок колишніх примусових працівників до Мюнхена. Поїздки виявилися надзвичайно важливою ідеєю для збереження історичної пам'яті про злочини нацизму. Для колишніх остарбайтерів, нині здебільшого хворих та немічних людей, це було відкриття для себе нової, іншої, аніж їм довелось колись пізнати, Німеччини. Мюнхен став піонером у нашій співпраці, подавши приклад для десятків інших міст Німеччини, які незабаром спільно з нашим Фондом стали співорганізаторами багатьох цікавих і потрібних гуманітарних проектів.

Авт. — Фондом з 2000 р. було здійснено чимало гуманітарних проектів. Які проекти Ви вважаєте найбільш вдалими?

— Якщо брати за показник обсяг, то тут попереду два міста — Мюнхен і Франкфурт-на-Майні, які надали додаткову грошову допомогу незалежно від виплат Федерального фонду — на підставі двосторонніх угод з Українським фондом. Але хочеться відзначити не тільки магістрати, але й окремих ентузіастів, які за покликом власного серця, не шкодуючи ні сил, ні часу, зробили колосальний внесок у розвиток наших гуманітарних проектів. Справді унікальні люди, віддані ідеалам гуманізму, допомагали нам як у історичному дослідженні теми примусових працівників, так і в популяризації ідеї практичної допомоги колишнім жертвам нацизму. До цих людей, безумовно, належить доктор Бернгард Леман з міста Герстхофена під Аугсбургом. Спільно зі своїми учнями він дослідив багато унікальних документів щодо минулого рідного міста в період нацизму. Свою історичну розвідку він зробив, долаючи бюрократичні перепони, консерватизм і нігілізм представників місцевої влади... Доктор Леман виграв суд у обербургомистра Герстхофена, зробивши прорив у моральному плані і показавши іншим, що бездушність і чванство програють людяності й доброті. З власної ініціативи Леман влаштував концерти відомих артистів Німеччини, а виручені кошти відправляв в

Україну для колишніх остарбайтерів. Він кілька разів приїздив в Україну, розповідав у Німеччині про діяльність нашого Фонду, виконуючи роль нашого добровільного представника у німецькій громадськості. Доктор Леман спілкувався із Федеральним фондом, давав інтерв'ю і сам писав публікації, залучив нас до Інтернет-конференції, де беруть участь понад триста істориків — фахівців у даній галузі, — і це стало важливим джерелом нової інформації для нашої роботи. Цей надзвичайно вдалий проект продовжується і сьогодні, і ми, безумовно, пишаємося співпрацею з доктором Бернгардом Леманом.

Не можна обійти увагою і внесок таких організацій, як Максиміліан-Колбе-Верк, який опікується колишніми в'язнями концентраційних таборів та гетто, громадських ініціатив м. Унна, м. Гамм, м. Аугсбург, округу Ферден. Велику підтримку нам надавала німецька ініціатива «Проти забуття — за демократію», яка має робочі групи по всіх регіонах ФРН.

Авт. — У Фонду є ще медичні проекти...

Л.Сочка — Так, це справді дуже цікавий напрямок нашої діяльності і дуже важливий для наших бабусь і дідусів. І знову ж таки вдячні слова треба сказати на адресу міста Мюнхен — з його участю стартував перший медичний проект. Було закуплено 400 стандартних медичних наборів першої допомоги для колишніх примусових працівників з Київської області — саме з сільської місцевості, тому що сільські мешканці були найгірше забезпечені. Це був повністю наш задум, треба віддати належне Ігореві Олеговичу*, який брав найактивнішу участь у створенні концепції. Ідея напису на портфелях, у які вкладалися набори, «Ми пам'ятаємо про Вас» належить також йому. Те, як Фонд організував вручення медкомплектів, було дуже позитивно сприйнято паном Граффе і паном Штробелем, представниками соціального управління міської ради Мюнхена. Це була наша перша спроба. Ідея полягала у тому, щоб медикаменти закуповувалися в Україні, таким чином відпадали клопоти, пов'язані з перевезенням, сертифікацією, розмитненням. Ми опитали людей, які саме медикаменти їм найбільш потрібні, і потім був складений набір з найбільш запитуваних медикаментів та медичних засобів.

* Когут Ігор Олегович — у 2001–2004 рр. начальник управління гуманітарної політики УНФ «Взаєморозуміння і примирення».

Потім цей досвід ми використали з містом Льонне, округом Везель та містом Дінслакен. На даний момент два останніх продовжують видачу. Це вже індивідуальні набори — не стандартні, а цільова допомога кожному за призначенням. Ми опитуємо постраждалих, замовляємо ліки і доставляємо. Здійснивши повний цикл роботи, звітуємо відповідним органам у містах-партнерах.

Авт. — Як здійснюються поїздки жертв нацизму до місць їхньої примусової праці: за які кошти, яка участь Фонду у цій діяльності? Як взагалі розпочалася ця діяльність?

Л.Сочка — З проханнями підібрати групи для поїздки до нас неодноразово звертались німецькі міста, які мали виділене фінансування на цю діяльність. Вони мали на меті, по-перше, надати допомогу цим людям, по-друге, розповісти про події часів Другої світової війни молоді і, можливо, їхнім живим свідкам тих подій, донести правду до німецького суспільства в цілому. Ще одна мета — визнати цих людей, виказати до них повагу... Щоправда, інколи цей пункт стояв не на першому і навіть не на другому, місці...

Фінансування було забезпечене, але містам було важко вирішувати організаційні питання, у цьому й виявилася роль Фонду. Ми наводили контакти з людьми, виявляли їхні потреби, бажання, займалися організацією квитків і, головне, — в'їзних віз. Крім того, працівники Фонду супроводжували групи у поїздки, що справляло позитивний ефект для психологічної адаптації старих і часто хворих людей, здоров'я яких важко витримувало далекі подорожі і наплив емоцій, пов'язаних із споминами, що неминуче наvertалися у місцях, де їм довелося побувати в суворі і важкі часи. До того ж, працівник Фонду володів німецькою мовою і добре знався на тематиці, під час поїздки пояснював важливість спільних україно-німецьких проєктів. Поїздки до Білефельда, Бітігхайм-Біссінгена, Ольденбурга, Вольде, Оснабрюка, Лібенау та інших гостинних німецьких міст справили незабутнє враження на наших літніх земляків.

На окреме слово заслуговує невеличке містечко Дітцинген, земля Баден-Вюртемберг. Воно звернулося із запрошенням до усіх живих примусових працівників, які працювали у цьому місті. Їх виявилось близько тридцяти, але у першу поїздку з них змогли поїхати тільки десятеро... Поїздка була багатогою на враження. Обербургомістр Дітцингена Міхаель Макурат організував дружній прийом, неформальне спілкування, що приємно контрастувало з традиційним офіціозом сухих промов і

протокольної гречності. Людське спілкування, щира атмосфера залишила у кожного учасника зустрічі приємні спогади і сердечний щем про заново пережиті моменти свого перебування на німецькій землі.

Цікаве було продовження цієї теми: коли я почала знову і знову аналізувати базу даних, знайшовся добрий десяток людей, які вказують, що їх також було вивезено у це місто. Незважаючи на те, що їхні прізвища не значилися у німецьких архівах, ми все ж провели опитування. Від Швеця Аполлінарія Йосиповича з Кіровоградської області надійшла цікава відповідь обсягом зі шкільний дрібно списаний у кожній клітинці зошит. Ми з Петром Скиданюком перекладали цей лист на німецьку, певне, місяць, а тоді надіслали ці спогади уже знайомому нам бургомістрові з приміткою, що цей документ містить унікальні, — таких у підручнику не знайдеш, — відомості про Дітцинген, він зреагував дуже позитивно: зібралася міська рада і затвердила нову програму поїздок.

Аполлінарій Швець, людина нелегкої долі, довів, що він працював у цій місцевості, він назвав фірму, номери будинків, прізвища мешканців... І німецькі історики, які ще недавно заперечували, що це могло бути насправді, вражені історичними свідченнями, змушені були визнати їх правдивість.

Авт. — Чи підпадають під гуманітарні проекти Фонду люди, які постраждали від нацизму, але, відповідно до положень німецького та австрійського законів не мають права на виплати?

Л.Сочка — Добре, що у нас знайшлася така спілка — «Kontakte — Контакти», яка з 1991 року активно займається пострадянським простором. На початку виплат вони допомагали людям, які не мали документальних підтверджень про перебування на примусових роботах, отримати довідки про достовірність їхніх спогадів (ці довідки врешті прийняв німецький Федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»). Потім допомагали людям, які просто не підпадали під дію закону ФРН про Фонд як військовополонені або мали дуже трагічні долі, пов'язані з депортацією чи періодом окупації.

«Контакти» працюють у двох напрямках: це проект Марічки Шубарт (ми вже не вперше чуємо, як Марину Шубарт звать на ласкавий манер — Марічка — авт.), яка привозить допомогу сама і роздає її колишнім примусовим працівникам, і акція «Громадянська солідарність» — виплата допомоги військовополоненим, яка здійснюється через наш Фонд. Основу другого проекту заклали депутати Бундестагу, які внесли свій одноденний

заробіток, — слідом за ним почали перераховувати пожертви й інші відомі політики, небайдужі люди. На 8–9 травня 2005 року у Бундестазі планується велика святкова подія за участі колишніх військовополонених з України.

Усього в Україні отримали гуманітарні виплати понад 600 колишніх військовополонених.

Авт. — Гуманітарна сфера — це не тільки кошти, поїздки, медичне забезпечення, але і мистецтво, освіта, культура. Що робиться Фондом у цьому напрямку?

Л.Сочка — У даний час ми займаємося театральною постановкою під назвою «Остарбайтери» (другий варіант назви — «Балерина за колючим дротом»), яка у квітні 2005 року приїде у Київ і до Міжнародного дня визволення в'язнів фашистських концтаборів буде презентована. Її поставили Марина Шубарт і Наталія Бондар. Вони набрали інтернаціональну молодіжну акторську трупу, до якої увійшли як професійні актори, так і аматори. В основу сценічної постановки покладено реальні долі людей: киянки, москвича, однієї жительки Дніпропетровська, балерини, яку після закінчення балетної школи примусили виступати у Берліні, у таборах, завдали каліцтв, а після звільнення органи НКВС заслали її на 25 років...

Кошти, виручені від постановки у Берліні, Марічка знов-таки везе в Україну і віддає їх остарбайтерам.

Українська інформаційна мережа «ліга» повідомляла.

«Медалю імені Карла фон Осецького нагороджено 36-річну Марину Шубарт, яка допомагає колишнім «остарбайтерам» в Україні:

Як передає Німецька хвиля, медалю імені Карла фон Отецького у свій час були нагороджені такі видатні особистості, як німецькі письменники Генріх Бьолль та Гюнтер Грасс. Обираючи кандидатів на присудження нагороди, представники «Міжнародної ліги людини» цього разу хотіли віддати данину людям, які сприяють порозумінню між Заходом та Сходом. Вибір припав на 61-річного берлінець Ебергарда Радицвайта... та 36-річну Марину Шубарт, яка допомагає колишнім підневільним робочим «Третього рейху», що живуть сьогодні в Україні» (Ліга-онлайн, 09.12.2002)

В Експертну комісію Фонду передано архівні документи, отримані у межах гуманітарних проектів від німецьких партнерів. Документи підтверджують факт роботи на промислових підприємствах, утримання в концентраційних таборах **1407** колишніх жертв. У результаті реалізації УНФ «Взаєморозуміння і примирення» гуманітарних проектів — 7635 колишніх жертв нацизму, які мешкають в Україні, Молдові, Казахстані, Киргизії, отримали гуманітарну допомогу від міст, округів, громадських організацій, приватних осіб на загальну суму 4748312,59 євро.

Створенням комп'ютерних програм для виплатної, архівної та пошукової діяльності, їх авторським супроводом, забезпеченням безперебійної роботи оргтехніки займалося **управління програмно-технічного забезпечення**.

Як ми вже знаємо, у 1993 р. у Фонду не було ані комп'ютерних програм для здійснення виплат, ані комп'ютерної бази даних. Власне, не було і комп'ютерів.

У 1994 р. Фондом були придбані перші комп'ютери і створена комп'ютерна служба. Начальником служби була призначена Жукова Ксенія Петрівна. Незабаром з'явилися перші програми. Системним програмуванням у початковий період займався Світличний Ю.А.

У той період створювалася і удосконалювалася база даних. Рябіца А.В. розробив найпершу програму перевірки списків претендентів на виплати на «двійників», що було необхідно для запобігання подвійних виплат одній і тій самій особі, а також впровадив статистичні програми.

Розвитком комп'ютерної мережі опікувався О.М. Науменко.

У 2000 році виникла потреба у переході на нову сучасну систему управління базами даних і оновленні ідеології бази даних. Ці проблеми вирішували Семенов А.Є., Бурима В.Л., Зеленецький Г.В.

Фахівцями управління був розроблений і впроваджений комплекс програм, які дозволяли автоматизувати процеси виконання поставлених завдань усіма структурними підрозділами Фонду.

Молоді, кваліфіковані програмісти та системні адміністратори під проводом О.М. Журавльова вирішують усі поставлені задачі — творчо та успішно.

Особливими нагородами працівники Фонду вважають листи з подякою за чуйність, небайдужість, відданість роботі, за надану допомогу, за проявлену увагу... Це так важливо — знати, що твоя праця потрібна.

Отже, Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України за дванадцять років свого існування не тільки сформувався як орган для здійснення виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань — із творчим компетентним колективом, прогресивним керівництвом, далекими від бюрократизму формами та методами роботи, а став, по суті, унікальною установою, яка опікується проблемами жертв нацизму і їх громадських організацій. Саме сюди звертаються колишні невольники Третього рейху — і не тільки стосовно виплат, практично з будь яких питань: за порадою, підтримкою, за допомогою у виданні спогадів... Якщо є бодай найменша можливість допомогти, тут їм не відмовлять. Дай Боже, щоб так було і надалі.

ПІСЛЯМОВА

Отже, Німеччина платить українським невільникам нацистського рейху.

І що ж: проблема вирішена і питання закрито? Частково так, тому що виплати, які ще п'ятнадцять років тому здавалися неможливими, здійснюються. Так, адже докорінно змінилася громадська думка стосовно проблеми — як у Німеччині, так і в Україні, — і змінилося ставлення до людей, які постраждали від нацистських переслідувань.

Частково — ні: виплати не змінять долі цих людей, не зроблять їх ані молодими, ані заможними. Бо підуть ці кошти, в основному, на лікування, на підтримку втраченого колись здоров'я...

Жертв нацизму в Україні залишилось чимало — майже півмільйона.

Тому вкрай важливо, щоб після завершення виплат від німецького Федерального фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» діяльність із підтримки колишніх жертв нацизму не припинялася. Шлях до її продовження безумовно знайдений — гуманітарні проекти.

І якщо Ви, вельмишановний читачу, маєте фінансові статки і бажання у шляхетному серці — допомогти, Ви можете долучитись до гуманітарної діяльності Фонду з надання допомоги жертвам нацизму або ж спільно із Фондом започаткувати свій власний проект.

Для цього достатньо звернутися за адресою: Україна, 04080, Київ-80, Фрунзе, 15, тел. /факс (38 044) 4906630, E-mail: chman@unf.kiev.ua — і Ви знайдете фахових, порядних і небайдужих однодумців.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1	
Від «надлюдини» до нелюдських злочинів.	9
РОЗДІЛ 2	
Під знаком «OST».....	39
РОЗДІЛ 3	
Надії усе-таки справджуються	87
ПІСЛЯМОВА	145

Алла КРАВЧЕНКО
Сергій БАТУРИН

УКРАЇНСЬКІ НЕВІЛЬНИКИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ
(минуле і сучасність)
Публіцистична хроніка

Відповідальна за випуск *Галина Завалій*
Коректор *Наталя Чорніта*
Макет, художнє оформлення
та технічне редагування *Михайла Євшина*

Видавець: «Кальварія»
м.Львів, вул. Глінки, 1а
ДК №676 від 16.11.01р.

Для зауважень, побажань та замовлень:
а/с 328, м.Львів, 79000, Україна
Тел./факс: (+38-0322) 98-00-39, 40-32-15
E-mail: mail@calvaria.org
<http://www.calvaria.org>

Друк: ТОВ «Сплайн»
15, вул. Дудаєва, м.Львів, 79005, Україна
Тел.: (+38-0322) 99-13-67

Фотовид: ТОВ «Колір ПРО»
1а, вул. Глінки, м.Львів, 79013, Україна
Тел.: (+38-0322) 97-81-05, 40-33-07

КРАВЧЕНКО Алла, БАТУРИН Сергій

К-77 Українські невольники Третього рейху (минуле і сучасність): *Публіцистична хроніка.* — Львів: Кальварія, 2005. — 200 с.
ISBN 966-663-165-2

Публіцистична оповідь письменника Сергія Батурина та історика Алли Кравченко присвячена жертвам нацистських переслідувань.

У книзі простежується безпрецедентна за масштабами злочинна діяльність нацистів зі створення системи таборів, з організації масової депортації мешканців України на примусові роботи за межі Батьківщини, витоки та способи дискримінації, яким піддавались примусові «працівники зі Сходу», умови їх життя та праці у Німеччині, а також долі після повернення на Батьківщину.

Книга розповідає про сучасні українські громадські організації жертв нацизму, про виплатну та гуманітарну діяльність Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті міністрів України — організації, яка опікується в Україні колишніми невольниками Третього рейху.

ББК 84.4 УКР-6

Arbeitskräfte
aus dem russischen Gebiet
Inhaber ist nur zum Zwecke der Arbeitsverrichtung
dem Verlassen der Unterkunft berechtigt.
Надательнику сего разрешается выход из помеще-
ния только ради работы.

ПОЗНАЧКИ В'ЯЗНІВ КОНЦТАБОРІВ

(За матеріалами книги «La deportation», Paris, 1985)

1647

ПОЛІТИЧНИЙ
(НІМЕЦЬ)

49827

ПОЛІТИЧНИЙ
(ФРАНЦУЗ)

80647

ПОЛІТИЧНИЙ
(ЄВРЕЙ)

1241

АСОЦІАЛЬНИЙ
(НЕБЛАГОНАДІЙНИЙ)

15647

ЦИГАН

3624

ТЛУМАЧ БІБЛІЇ

18427

АПАТРИД

25756

КРИМІНАЛЬНИЙ
ЗЛОЧИНЕЦЬ

ЖОВТА ЗІРКА,
ЯКУ НОСИЛИ
ЄВРЕЇ

Кожний в'язень з лівої сторони куртки або сукні повинен був носити кольоровий трикутник і смужку з реєстраційним номером. Літера на трикутнику вказувала (за виключенням німців) на національну приналежність: F (француз), B (бельгієць), S (іспанець), R (росіянин), P (поляк)...

ЧЕРВОНО-БІЛА МІШЕНЬ,
яку носили на грудях і спині
в'язні, що потребували
особливої пильності
охоронців

Концтабір Дахау

Трудовий табір

Жіночий табір Равенсбрюк

**В'язні концтабору
у табірному одязі**

**Позначка польського
примусового працівника**

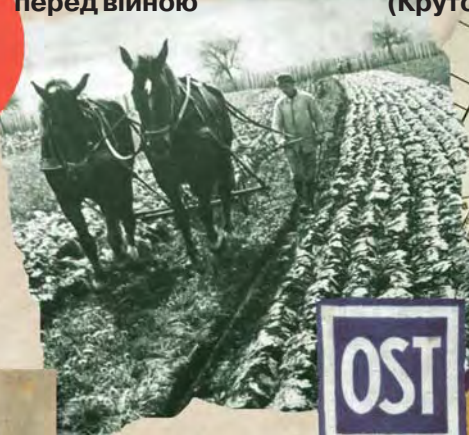
**Знак «східного
працівника» — «OST»**

**Інна Крутова
перед війною**

**Інна Дмитрівна Клименко
(Крутова)**

**Таким був
Воля Гаяпа
перед війною**

«Східні працівниці» з України

УКРАЇНЦІ В САНСОНІ

В дрезденському учбовому металургійному і металодоброму комбінаті, що його засновані 1937 року німецький «арбайтсфронт», багато тисяч німецьких робітників набули потрібних для промисловості кваліфікацій.

Нині, в зв'язку з умовами війни, весь час зростає кількість чужоземних робітників, що також набувають в Дрездені потрібних знань. Так кілька тижнів проходять тут курс навчання 300 українців. Шлях час відвідати учбового комбінату справили вони як найкраще враження, вони з згодою приймають всі умови праці.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЦІ В НІМЕЧЧИНІ.
Дві українки допомагають одна одній у праці.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЦІ В НІМЕЧЧИНІ.
Фабричний майстер пояснює одній українці її працю.

У вільний час робітники й робітнички розважаються своїми національними танцями

Німецький селянин — господар на власній землі
У Німеччині нема колгоспів!

УКРАЇНЦІ!

Хто нас звільнив від большевизму?

Німецьке військо!

Не забувайте цього! Мусимо за це постійно виявлювати вдячність.

Наша подяка — це праця і ще раз праця!

Пропагандистська кампанія в окупаційній пресі

Трудова картка з фотографією та відбитками пальців

Облікова картка працівника

Посвідчення пересильного табору

Die Deutsche Arbeitsfront
 Gaubauamt Berlin

Berlin S-B 10. des 14. Sept. 1942
 Micheldirektionsplatz 1 - 2
 Telefon Nr. 254

Der Geschäftsmann
 Lagerbetreuer

Handschreiben Nr. 26/42

An alle Betriebe, die Ostarbeiter beschäftigen!

Betr.: Einbuße

Ich weise wiederholt nachdrücklich darauf hin, daß es den Ostarbeitern und Ostarbeiterinnen strengstens verboten ist, in jedem aller Art Einbuße vorzunehmen. Das entgegen ist in den letzten Tagen von allen Dienststellen beobachtet worden, daß Männer und Frauen ohne Erlaubnis und ohne Berücksichtigung des Lagerbedarfs, um sich sämtlich Lebensmittel und andere Dinge des täglichen Bedarfs zu besorgen.

Die Ladeninhaber sind angewiesen worden, den Ostarbeitern keinesfalls Waren abzugeben.

Die Ostarbeiter sind in Appellen über dieses Verbot aufzuklären; weiterhin ist besonders darauf zu achten, daß die Ostarbeiterinnen getrogen werden, um den Ladeninhabern die Möglichkeit zu geben, die Ostarbeiter als solche zu erkennen.

Betr.: Ausgang

Trotz aller Hinweise durch die beteiligten Dienststellen der Partei und des Staates werden die Ostarbeiter in öffentliche Lokale und Vergnügungsorten (Zoologischer Garten, Volkstheater im Treptow usw.) ausgeführt. Ich ersuche die Betriebsführer und Betriebsobmänner, die mit der Führung von Ostarbeitern beauftragten Personen strengstens anzuweisen, derartige Besuche zu unterlassen und die Anordnungen der Dienststellen unbedingt zu beachten.

Heil Hitler!
 i. *[Signature]*
 (Halt)
 Gaubeauftragter für Lagerbetreuung

Циркулярний лист Німецького робочого фронту про заборону власникам магазинів продавати товари «східним працівникам»

Der Polizeidirektor
 20. 8. 304
 1. Polizeirevier.

Getz, den 7. 11. 42

Betr.: Nichttragen des Ostarbeiterzeichens.

Die Ostarbeiterin Anna T. i. o. s. k. a. geb. am 16. 11. 1921 in Kiew, beschäftigt bei der Firma Bahlsen, Fabrik, Gera, wurde von mir wegen Nichttragens des Ostarbeiterzeichens mit 20,-,- in abgeleiteten Verfahren bestraft.

ferner wegen der gleichen Übertretung der Ostarbeiterin Madair J. i. o. s. k. a. geb. am 20. 1. 1921 in Bostow, beauftragt bei der Firma Heinrich Leo, Gera mit 20,-,-

und die Ostarbeiterin Matzala G. h. v. i. o. s. k. a. geb. am 2. 2. 1921, beschäftigt bei der Fr. Beson, Chemnitzstrasse ebenfalls wegen der gleichen Übertretung mit 20,-,-

[Signature]
 Der. 10. 8. 304.

Повідомлення директорів поліції м. Гера про стягнення з оstarбайтерів штрафів за відсутність нашівки «ОСТ»

Лист із грифом «Секретно» щодо відправки в архівне управління МВС УРСР документів «оперативним органам для можливого використання»

СССР
 ДОК. 02404
 25/10/53,
 СЕКРЕТНО.
 экз. № 1.

МИНИСТЕРСТВО
 ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
 архивн. упр.

НАЧАЛЬНИКУ АРХИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ МВД
 УКРАИНСКОЙ ССР

августа 1943
 38105323

Подполковнику в.и.с. тов. ШИЛЬДИНСКИ.

Направляю Вам немецкие свидетельства о вступлении в брак ту в Германии с территориями УССР, и фотокарточки. Эти документы предлагаю оперативным органам для возможного использования.

ПРИЛОЖЕНИЕ: документы 162 ел. и 16 фотографий.

НАЧАЛЬНИК П. ОТДЕЛА МВУ МВД СССР
 майор *[Signature]*
 (ГОЛУБИЦКИЙ).

Зустріч делегацій УСВЖН і польської спілки «Товариства поляків, постраждалих від III-го Рейху»

Керівники Фонду І. М. Лушніков і Є. С. Максимчук та активісти УСВЖН М. М. Велько і С. С. Кригін на заходах з ушанування пам'яті жертв нацизму. Меморіал Бабин Яр, м. Київ, 29 вересня 2003 р.

Давня дружба пов'язує Українську спілку в'язнів – жертв нацизму та колектив середньої школи № 296 м. Києва

**Голова ОБАО Віталій Альбінович Качановський
розповідає про роботу організації**

**Голова правління
Українського національного фонду
«Взаєморозуміння і примирення»
при Кабінеті Міністрів України
Ігор Миколайович Лушніков**

**Український національний фонд
«Взаєморозуміння і примирення»**

Підтверджуючі
документи

**«Циганська кибитка».
Пам'ятник циганам – жертвам нацизму**

**Кладовище «працівників зі Сходу».
м. Рендсбург, Німеччина**

**Спостережна Рада
німецького Федерального Фонду
«Пам'ять, відповідальність і майбутнє»**

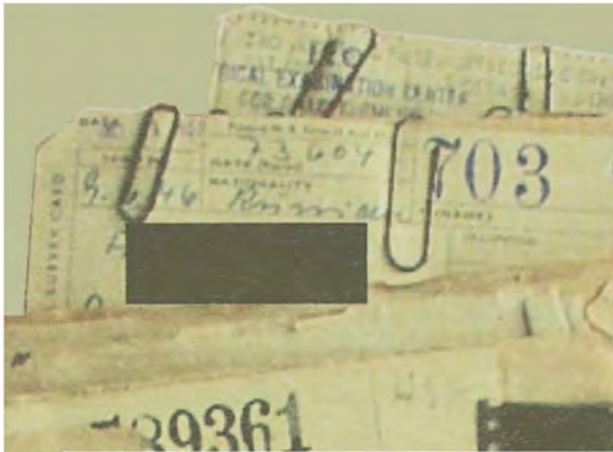

Прийом громадян

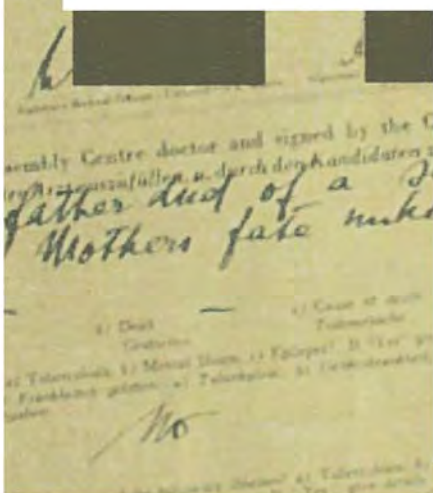
Сектор листування Фонду

Начальник управління архівно-пошукової роботи Фонду В.К.Тимчик

Експертна комісія Фонду

**Бесіда фахівців.
Т.М. Казнадзей та В.П.Шпаковський**

Підготовка виплатних документів

Експертиза документів

Архів Фонду

В. С. Галяпа

STADT HILDEN
POSTFACH 880
40708 Hilden

Der Bürgermeister

Hilden

Ukrainische Ntionale Stiftung
Verständigung und Aussöhnung
Ul. Frunse 15

04080 Kiew
Ukraine

Hilden, den 27.02.2004

Sehr geehrte Damen,
sehr geehrte Herren,

sicherlich erinnern Sie sich noch an unseren Schriftwechsel bezüglich ehemaliger Zwangsarbeiter in Hilden.

Zu meiner großen Freude kann ich Ihnen heute berichten, dass alle noch lebenden Zwangsarbeiter ermittelt wurden und eine Geldzuwendung von der Stadt Hilden erhalten haben. Darüber hinaus haben die Städte des Kreises Mettmann in Zusammenarbeit mit den Archiven die Gelegenheit genutzt und die intensive Recherche dazu verwendet, ein Arbeitsheft zum Thema Zwangsarbeit zusammen zu stellen und zu veröffentlichen.

Diese Broschüre wird im Geschichtsunterricht der weiterführenden Schulen Verwendung finden. So soll verhindert werden, dass Kinder und Jugendliche vergessen, welches Unrecht damals geschehen ist. Im Gegenteil, sie soll dazu anregen, sich mit der eigenen Geschichte auseinander zu setzen hier insbesondere auch mit der Not und dem Elend der Zwangsarbeiter in der eigenen Stadt.

In der Anlage sende ich Ihnen ein Exemplar dieser Broschüre.

Ohne Ihre Hilfe und Mitarbeit wäre es nicht möglich gewesen die Betroffenen so schnell zu ermitteln, und sich mit ihnen in Verbindung zu setzen.

Ich danke Ihnen noch einmal ganz herzlich für die unkomplizierte und unbürokratische Zusammenarbeit.

Mit freundlichen Grüßen

Günter Scheib
Bürgermeister

УПРАВЛІННЯ СПРАВАМИ
СЕКТОР ВХІДНИХ КОРЕСП.
ВХ № 5 / 389 - 04
" 10-03-2004 РІК

Лист-подяка міста Гільден

Доктор Бернгард Леман

Доктор Бернгард Леман вручає допомогу міста Герстхофен колишнім жертвам нацизму

Spuren-
suche
in der
Ukraine

Wir dachten alle,
keiner
erinnert sich
an uns „

Werner Sinnwell

Книга Вернера Зіннвелла про пошук колишніх
працівників заводу «Меркішес Верк Гальфер»
в Україні – «Ми усі думали, ніхто нас не згадає»

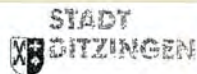
Підготовка співробітниками управління гуманітарної політики УНФ «Взаєморозуміння і примирення» медичних наборів першої допомоги для колишніх примусових працівників з Київської області

Вручення представниками соціального управління міської ради Мюнхена медичних наборів колишнім примусовим працівникам з Київської області

**В управлінні програмно-технічного забезпечення
працює переважно молодь**

Stadt Ditzingen - Postfach 1455 - 71252 Ditzingen

An die
Stiftung „Verständigung und Aussöhnung“
zu Hd. v Herrn Igor Luschnikow
Frunse 15

04080 Kiew
Ukraine

Der Oberbürgermeister

Am Laien 1
71254 Ditzingen
Fon 07156/164-308
Fax 07156/164-151
Hoffmann@ditzingen.de

02.05.2002 - HOF
Az.

Einladung zu einem Besuch in Ditzingen /Zur Vorlage bei der Deutschen Botschaft

Sehr geehrter Herr Luschnikow,

der Gemeinderat der Stadt Ditzingen hat sich in den vergangenen Monaten intensiv mit dem Schicksal der Menschen beschäftigt, die während des Zweiten Weltkrieges in Ditzingen und den damals selbständigen Gemeinden Hirschlanden, Schöckingen, Heimerdingen gegen ihren Willen zur Arbeit gezwungen wurden.

Der Ditzinger Gemeinderat anerkennt und bedauert ausdrücklich das dabei geschehene Unrecht. Er hat deshalb beschlossen, die ehemaligen Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter zu einem Besuch nach Ditzingen einzuladen, um hier persönliche Kontakte zu ermöglichen. Über die Partnerorganisationen der deutschen Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ oder durch ihren eigenen Antrag auf Bestätigung des Aufenthaltes in Ditzingen haben wir erfahren, dass sie im Zeitraum von 1939 bis 1945 zeitweise oder länger in Ditzingen als Zwangsarbeiter oder Zwangsarbeiterin arbeiten mussten.

Gemäß beigelegter Anlage laden wir alle Damen und Herren herzlich ein, unsere Stadt vom 15. bis zum 22. September 2003 als Gast zu besuchen. Es ist uns bewusst, dass diese Reise beschwerlich ist. Deshalb schließen wir in die Einladung je eine Begleitperson mit ein. Die mit der Reise und dem Aufenthalt verbundenen Kosten, inkl. Krankenversicherung trägt die Stadt Ditzingen.

Mit freundlichen Grüßen

Michael Makurath
Oberbürgermeister

Anlage: Liste der Gäste aus der Ukraine

Лист-запрошення м.Дітцинген

„Besuche haben eine Wirkung, die Geld nicht haben kann“

Stiftungs-Mitarbeiterin Sotschka: Für viele Zwangsarbeiter sind solche Einladungen eine Genugtuung

DITZINGEN

(pro) – Besuche an den Orten, an die sie von den Nationalsozialisten verschleppt wurden, seien für die meisten ehemaligen Zwangsarbeiter eine Genugtuung, sagt Lubow Sotschka. Sie arbeitet für die ukrainische Partnerorganisation der Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft.

Lubow Sotschka weiß, wovon sie spricht: Bereits mehrere Male hat sie ehemalige Zwangsarbeiter aus der Ukraine bei ihren

ersten Deutschland-Reisen nach fast 60 Jahren begleitet – auch beim Besuch erster Gruppen in Ditzingen im vorigen Jahr und in Bietigheim-Bissingen vor wenigen Wochen war sie dabei. Besonders Kommunen aus Baden-Württemberg, lobt sie, seien dazu bereit, „ihre“ Zwangsarbeiter auf kommunale Kosten einzuladen.

Diese Geste, die menschlichen Respekt bezeuge, sei für die Betroffenen um so wichtiger, als die finanziellen Leistungen der von Bund und Wirtschaft paritätisch finanzierten

Stiftung mittlerweile bei den ehemaligen Zwangsarbeitern angekommen seien: „In der Ukraine haben alle Anspruchsberechtigten eine erste Rate erhalten.“ Zu Sowjetzeiten, glaubt Lubow Sotschka, hätte vermutlich auch mancher Ukrainer die eher bescheidenen Zuwendungen aus Deutschland als ungebührliches Almosen betrachtet – und eine Entgegennahme abgelehnt. Doch inzwischen verbiete die wirtschaftliche Situation des Landes den meisten ein Zeichen, das sie unter anderen Umständen wohl als Ausweis

ihrer Würde betrachtet hätten. Gerade wenn zur eigenen Erinnerung die Begegnung mit Deutschen komme, die sich ehrlich um die Auseinandersetzung mit der Vergangenheit bemühen, täten die Besuche bei vielen Zwangsarbeitern von damals auch nach ihrer Rückkehr eine Wirkung, „die Geld nicht haben kann“, weiß Lubow Sotschka. Und sie erzählt von einer Frau, die ihr – wieder daheim – schrieb, wie froh sie sei, dass sie am Ende ihres Lebens doch noch ihren Frieden mit Deutschland machen konnte.

Стаття у газеті «Людвігзбургер Крайсцйтунг» 17 вересня 2003р.

«Поїздки мають таке значення,
яке ніколи не заміниш грошми»

Семчук Антон Іванович,
колишній примусовий працівник
у м. Рендсбург, розписується у
книзі почесних гостей міста

Колишні українські примусові
працівники на прийнятті у
бургомістра Рендсбурга
(2004 р.)

**Театральна постановка
«Остарбайтери»
(«Балерина за колючим
дротом»)**

**Wir hatten ja nicht einmal einen Namen,
sondern nur die Aufschrift „OST“ ...**

**Рекламний проспект вистави
«Остарбайтери»
(«Балерина за колючим дротом»)**

**Зустріч президента ФРН Йоганнеса Рау
з колишніми в'язнями з України
м. Аугзбург, 2003 рік**

**Підписання партнерської угоди з
німецьким Федеральним Фондом
«Пам'ять, відповідальність і майбутнє»**

Підписання партнерської угоди з австрійським Фондом примирення

